

Teodor Kovač

BANATSKI NEMCI I JEVREJI

Apstrakt: Posle Aprilskog rata okupacijom Banata život tamošnjih Jevreja drastično se izmenio zbog odnosa banatskih folksdojčera prema njima. Prošlo je svega 4 meseca okupacije kada su svi Jevreji Banata uz punu podršku folksdojčera internirani, deportovani u Beograd i muškarci do sredine oktobra te godine a žene do maja 1942. ubijeni. Time je Banat faktički postao prvi administrativni entitet u Evropi bez Jevreja.

Ključne reči: Banatski Nemci, Jevreji, internerniranje, deportovanje, ubijanje, pljačka, koncentracioni logori Topovske šupe i Sajmište.

U spomen žrtvama rasnog bezumlja. *Ove stranice nisu istorijska studija. Ne samo zbog toga što potpisani nije istoričar nego i zbog toga što su ovde izloženi podaci pretežno već objavljeni, u širokom vremenskom rasponu, u raznim knjigama, časopisima, zbornicima, laičkoj štampi i time, kraće ili duže vreme, bili već na uvidu naučnicima i drugim zainteresovanima. Ako se potpisani ipak odlučio da napiše ove stranice, učinio je to, pre svega, zato da se što više činjenica o toj materiji skupi i objavi na jednom mestu. Da li je u tome uspeo, proceniće čitaoci.*

O tragičnoj sudbini Jevreja u holokaustu postoji već, skoro bi se moglo reći, nepregledna literatura¹. Međutim, o Jevrejima u Banatu to-

¹Browning Christopher R., *Final solution*. Yad Vashem studies 14, Jerusalem 1983. – *Encyclopedia Britanica*, s.v. Holocaust. – Goldhagen Daniel Jona, *Hitlerovi dobrovoljni dželati. Obični Nemci i holokaust*. Radio B92, Beograd 1998. – Gutman Israel, *Encyclopedia of the Holocaust I-IV*. Collier MacMilan, London 1990. – Mair S. Charles, *The unmasterable pest-History: Holocaust and German national identity*. Cambridge, Massachusetts 1988. – Momsen Hans, *The realisation of the unthinkable I*, Princeton, New York 1991.

kom II svetskog rata pisano je začuđujuće malo² čak i u obimnim studijama o stradanju Jevreja u Srbiji³. Začuđujuće zbog toga što je Banat bio prvi administrativni entitet pod nacističkom vlašću u celoj Evropi koji je postao „Judenrein“, „očišćen od Jevreja“, na radost i ponos tamošnjih Nemaca, Folksdojčera (ili Švaba, kako su sebe nazivali i koje su ime koristile razne njihove institucije i organizacije od privrede do sporta, ali ime „Švaba“ u srpskom jeziku ima donekle pežorativni prizvuk). Prošlo je jedva četiri meseca od kada su nemačke trupe ušle na teritoriju Banata a na toj teritoriji nije bilo više nijednog Jevrejina, osim još nekih mesec dana u logoru (Novi Bečej) kao i 43 Jevrejke udate za hrišćane (a i neke od njih su u prvom talasu deportacije odvedene i tek potom puštene).

U literaturi se navodi da je Estonija bila prva administrativna celina pod nacističkom vlašću „očišćena od Jevreja“. SS-Obersturmbannführer (odgovara činu potpukovnika u redovnoj vojsci), Martin Sandberger, komandant Sonderkommando Ia der Einsatzgruppe A (Posebne komande Ia Postavljene grupe A), opunomoćen za plansko istrebljenje Jevreja, obavestio je 12. oktobra 1941. svoje pretpostavljene da na teritoriji Estonije nema više jevrejskih muškaraca starijih od 16 godina, osim lekara i onih koji su potrebni nemačkoj upravi, a početkom 1942. obelodanjeno je da je Estonija „Judenrein“, što je i spomenuto na zloglasnoj Vanze (Wannsee) – konferenciji 20. januara 1942,⁴ na kojoj je odlučeno da se počne plansko, sistematsko sprovođenje Hitlerovog naređenja o istrebljenju Jevreja.

Ni u jednoj okupiranoj zemlji proces odlučivanja o uništenju Jevreja nije išao tako brzo kao u Srbiji. A u Banatu je išao još brže⁵. Tu Jevreja nije više bilo posle 14. avgusta 1941. Ovaj fatalni „primat“ nije od posebnog značaja za istoriju holokausta, ali banatski Jevreji bili bi svaka-

²Ivković Božidar, *Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu 1941-1944*, p.o. iz: Tokovi revolucije I 1967, 337-402. – Stanojlović Aleksandar, *Tragedija banatskih Jevreja za vreme Drugog svetskog rata*. Jevrejski alamanah 1959-1960, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1960, 129-136.

³Manoschek Walter, *Serbien ist Judenfrei*. Oldenburg, München 1993. – Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. – žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952. – Browning Christopher R., *The final solution in Serbia –The Semlin lager – A case study*. Yad Vashem studies 15. Jerusalem 1983, 55-90. – Hilberg, Raul, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 1-3, Fischer, Frankfurt/M 1990.

⁴„Beschprechungsprotokoll“ Wannsee konferencije. (Fotokopija kod autora ovog rada).

⁵Manoschek, ibid.

Geheime Staatsarchiv

10 Ausfertigungen
16. Ausfertigung

HC-1516

Besprechungsprotokoll.

I. An der am 20.1.1942 in Berlin, Am Großen Wannsee Nr. 56/58, stattgefundenen Besprechung über die Endlösung der Judenfrage nahmen teil:

Staatsleiter Dr. Meyer und Reichsstaatsleiter Dr. Leibbrandt	Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete
Staatssekretär Dr. Stuckart	Reichsministerium des Innern
Staatssekretär Neumann	Beauftragter für den Vierjahresplan
Staatssekretär Dr. Freisler	Reichsjustizmini- sterium
Staatssekretär Dr. Bühler	Amt des General- Gouverneurs
Unterstaatssekretär Luther	Auswärtiges Amt
4-Oberführer Klopfer	Partei-Kanzlei
Ministerialdirektor Kritzinger	Reichskanzlei

Protokol Vanze Konferencije

ko presrećni da im nije pripala ta „slava“. Da su duže ostali u životu imali bi, verovatno, više mogućnosti da bar neko od njih živ dočeka kraj rata. Nažalost, taj „primat“ ostaje činjenica i utoliko je čudnije da se o tome u historiografiji holokausta nije vodilo računa.

Banat, formalno, bio je deo okupirane Srbije i u administrativnom pogledu potpadao pod vlast, prvo komesarske uprave Milana Aćimovića, osnovane 1. maja, ubrzo posle kapitulacije Jugoslavije, a potom marionet-ske vlade Milana Nedića, formirane 28. avgusta iste godine. Međutim, u

Banatu, neograničena vlast bila je u rukama tamošnjih Nemaca, pomenu- tih Folksdojčera, a marionetska vlast iz Beograda, često ni formalno, nije mogla uticati na zbivanja u samom Banatu.

Naseljavanje Nemaca u Banat

Požarevačkim mirom 1718, posle pobede nad Turcima, Banat je potpao pod austrijsku vlast. U to vreme to je zapuštena regija. Na primer, podrazumevajući i onaj deo koji danas pripada Rumuniji, pola miliona katastarskih jutara u Banatu bilo je najčešće pod vodom; plavno područje Tise bilo je široko 60-70 kilometara tako da se saobraćaj uglavnom od- vijao čamcima⁶. Zbog ratova, velikih močvara, nedostatka zdrave pijaće vode i nezdrave klime, krajem XVIII veka gustina naseljenosti nije veća od 2,3 stanovnika po kvadratnom kilometru. Banat je pod turskom vlada- vinom bio više od vek i po i za to vreme opustošen, ono malo postojećih kanala je zapušteno, a stanovništvo koje je uprkos teških uslova života preostalo, činilo je srpski i rumunski živalj. Nemaca nije bilo⁷.

Ovaj deo austrijske granice prema Turskoj bio je retko naseljen i otuda potencijalno lak teren za upad neprijateljske vojske tako da je Bečki dvor nastojao da kolonizacijom poveća broj stanovnika. Osim toga, ta regija trebalo je da posluži i kao polazna osnova za dalja osvajanja na jugoistoku Evrope. Imalo se u vidu i to da ove teritorije posle isušivanja močvara treba da postanu žitnica države⁸.

Godišnji priraštaj stanovništva, ne prirodni već pre svega onaj na- stao kolonizacijom, stalno se povećavao. Posebno od druge polovine XVIII veka, kolonisti su dovodeni u više „talasa“, najviše između 1763. i 1772. Do tog vremena Banat bio je „grobница naroda“⁹, „grobница Nemaca“¹⁰, zbog teških uslova života i brojnih bolesti, tako da su mnogi pomrli ili se vratili u krajeve odakle su došli. Dvor, počevši od 1712.¹¹ kolonizira stanovniš-

⁶Boarov Dimitrije, *Vidi se s meseca*. Nedeljnik „Vreme“, 22. avgusta 2002, 29-30.

⁷Jankulov Borislav, *Pregled kolonizacije u Vojvodini u XVIII i XIX veku*. Matica srp- ska, posebna izdanja, Novi Sad 1963, 32-36.

⁸Nikolić Goran, *Društveno obeležje nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u pe- riodu 1918-1929*, magistarski rad. Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Novi Sad 1992, 21-39.

⁹Hegediš Antal, *Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji 1779-1848*, doktorska di- sertacija. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad 1981, 43.

¹⁰Nikolić, *Društveno obeležje*, 47.

¹¹Jankulov, *Pregled kolonizacije*, 8.

tvo, u početku uglavnom u jugoistočni deo Banata, iz pasivnih, ratom i drugim nevoljama osiromašenih pokrajina, pretežno iz Tirola, Kranjske, Češke, Šlezije, s područja gornjeg toka Dunava i srednje Rajne, kao i iz Elzasa (Alzasa) i Lotaringije (Lorena), ali kolonizaciju vrše i pojedina vlastela¹². Naseljeni mahom su pripadali osiromašenim, pustolovnim, deklasiranim, suvišnim elementima, izbačenim iz svojih ognjišta za vreme francusko-nemačkih ratova, otuda nije trebalo ni kneževu primoravati da ih otpuste¹³. Zbog toga lako pokretljivi, nije ih bilo teško nagovoriti da se presele, spremni da sreću okušaju u novoj sredini, tim pre što su ih emisari Dvora pozivali „da krenu put blagorodnog jugoistoka”. Obećavano im je niz privilegija, oslobađanje od kmetstva, pomoć države, olakšice poreza, plodna zemlja itd.¹⁴, uz forsiranje naseljavanja nemačkog življa, mada su naseljavani i Francuzi, Italijani, Španci a bilo je i drugih naroda. Tokom XVIII veka osnovana su 52 naselja a srpska i rumunska naselja uvećana¹⁵. Kolonizirani Nemci bavili su se pretežno zemljoradnjom i zanatstvom, kasnije i stočarstvom i dok su se u početku učili od starosedalaca tim poslovima, svojom vrednoćom, zalaganjem i štedljivošću kasnije su u odnosu na obradu zemlje i zanatstvo stigli na viši stepen od zatečenog stanovništva¹⁶. Naseljeni Španci, pretežno iz Baskije i okoline Barcelone, dovođeni su poglavito radi toga da podignu vinogradarstvo, voćarstvo, baštovanstvo, ali zbog bolesti, pomora i nesposobnosti da se aklimatizuju, malo ih je ostalo a i oni koji su ostali uglavnom su se preselili u gradove (jedan deo Zrenjanina još dugo se zvao „mala Barcelona”)¹⁷.

O nacionalnom sastavu ove županije u XVIII veku nema mnogo brojevanih podataka. U Tamiškoj županiji, koja obuhvata znatan deo jugoslovenskog Banata, zabeleženo je da je 60 godina posle prelaska Banata pod austrijsku vlast, 1780. godine, bilo 181.639 Rumuna, 78.780 Srba i 43.201 Nemač zajedno s Italijanima i Francuzima.¹⁸ U periodu od 1720.

¹²Ibid., 9.

¹³Nikolić, *Društveno obeležje* 48.

¹⁴Nikolić, *Društveno obeležje* 48.

¹⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije*, 25.

¹⁶Kačavenda Petar, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1991, 9-10.

¹⁷Jankulov, *Pregled kolonizacije* 8-9.

¹⁸Hegediš, *Agrarni odnosi*, 42-64. – Hegediš Antal – Čobanović Katarina, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767-1867*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju i Poljoprivredni fakultet u Novom Sadu, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, monografije, knjiga 34, Novi Sad 1991. – Bukurov Branislav, *Poreklo stanovništva Vojvodine*. Matica srpska, Novi sad 1957, 5.

do 1782. stanovništvo Banata povećano je čak za 18 puta. Samo za vreme četrdesetogodišnje vladavine Marije Terezije u Banat je naseljeno 40.000 do 60.000 Nemaca tako da su činili četvrtinu stanovništva.¹⁹

Nemci su Banat intenzivno naseljavali i u XIX veku.²⁰ Zagrebački Kaptol, dobivši još 1781. u zamenu za izgubljene posede u banatskoj Granici, mesto Modoš (današnji Jaša Tomić), tada srpsko mesto, tu sprovodi kolonizaciju Nemaca, delom iz okolnih nemačkih mesta, ali se Nemci naseljavaju i u mesta gde žive Madari.²¹ Nemci se dovode i iz Bačke²². Usled takve kolonizacije u Torontalskoj županiji, koja takode obuhvata veliki deo jugoslovenskog Banata, priraštaj stanovništva je bio takav da je po tome bio na 3. mestu među 11 županija u raznim krajevima države. U toj županiji 1830. popisano je da Nemci čine 24,77%, a 1846. popisano ih je 88.030 što iznosi 25,2% stanovništva.²³ Već 1850. u ovoj županiji broj stanovnika povećan je na 543.152, što je, za manje od jednog veka priraštaj veći za 257%²⁴ a po broju stanovnika Nemci su na drugom mestu i 1857. čine 27,3% stanovništva Banata.²⁵

Valja navesti da sve te naseobine imaju ne samo strateški i privredni karakter nego i tendenciju da se kompaktni srpski, rumunski i drugi živalj što više politički i ekonomski oslabi. Doseljavanje je uznemiravalo starosedeoce Srbe i Rumune zbog privilegovanog položaja Nemaca, naročito zbog ukonačavanja vojske, plaćanja poreza, zbog čega su se plašili da će im natovariti veće namete a bojali su se i pokatoličenja jer su posle 1763. naseljavani samo Nemci rimokatolici, tako da su mnogi pobjegli u Srbiju, Vlašku, pa i dublje u Tursku. Naročito su Rumuni bili ogorčeni s obzirom na to što su Nemce u znatnom broju naseljavali u kompaktne rumunske sredine.²⁶ Godine 1910. u Banatu ima 125.302 Nemaca, odnosno 21,88% ukupnog stanovništva.²⁷ O ovoj kolonizaciji postoji odgovarajuća literatura.²⁸

¹⁹Hegediš, *Agrarni odnosi* 42-69. – Nikolić, *Društveno obeležje* 28. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 32-36.

²⁰Jankulov, *Pregled kolonizacije* 83.

²¹Ibid. 81.

²²Ibid. 10.

²³Ibid. 31. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 52.

²⁴Jankulov, *Pregled kolonizacije* 42-53.

²⁵Bukurov, *Poreklo* 5. – Jankulov, *Pregled kolnizacije* 31.– Stajić Vasa, *Velikokikinski dištrikt*, Matica srpska 1950.

²⁶Jankulov, *Pregled kolonizacije* 10.

²⁷ Ibid. 10, 42-53.

²⁸Janjetović Zoran, *Between Hitler and Tito – Disapearance of the ethnic-German from the Vojvodina*. Beograd 2000, 20-21.

Naseljavanje Jevreja u Banat

Nema podataka kada su se Jevreji prvi put naselili u Banat. Može biti da ih je u Banatu bilo već u vreme kada je ta teritorija bila u sklopu Rimske imperije jer prisustvo Jevreja u drugim krajevima bivše Jugoslavije (Makedonija – Stobi, Dalmacija – Solin, Crna Gora – Duklja) u prvim vekovima nove ere daje osnova za pretpostavku da je i na tlu Vojvodine bilo Jevreja, tzv. Romaniota, pretežno snabdevača rimskih legija.²⁹ Kako se povlačila Rimska imperija, tako su se povlačili i Jevreji u one krajeve Imperije gde je Jevreja bilo u većem broju ali su se, kasnije, utopili u jevrejsku zajednicu izbeglu u Osmansko carstvo iz Španije (u prilog tome govore prezimena kao što je, na primer, Romano) ili su se, oni koji su ostali, utopili u okolne narode. Jevreji iz Španije posredstvom Jevreja u Panoniji slali su i primali poruke od hazarskih kanova. Međutim, kojim su krajevima Panonije prenošene te poruke, ne zna se.³⁰

Za vreme vizantijske vladavine (IV–IX vek) iako smatrani strancima, pripadali su tolerisanoj religiji. Bilo ih je u Beogradu 950. godine, a spominju se i u hrisovulji kralja Dušana.³¹ Kasnije, tokom srednjeg veka sudbina malobrojnih Jevreja na ovim prostorima usko je vezana za sudbinu hrišćanske Mađarske i sudbinu pograničnih srpskih feuda.³² I među grupama Avara i drugih azijskih plemena koja su upadala na tu teritoriju i privremeno se tu nastanila ili je bilo Jevreja ili su ta plemena poprimila izvesne jevrejske simbole; na tu mogućnost ukazuju nalazi u Čelarevu.³³ U XI veku u Ugarskoj se donose protivjevrejski propisi i tokom vekova, u zavisnosti od ličnosti vladara i njegovih potreba, ti se propisi ublažuju ili pooštravaju, tako da su u to doba bili manje-više samo trpljene osobe. Za vreme turske vladavine (XVI–XVII vek) Jevreji se kreću širom tog car-

²⁹Dubnov Simon, *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1962, 115-116. – Levinger Josif, *Jevreji Vojvodine u XIX i početkom XX stoleća*, u: *History of the Jews of the Vojvodina region of Yugoslavia* (urednik Cvi Loker), Hitahdut olej Jugoslavija. Tel Aviv 1994, 20-22. Nedomački V., *Doseljavanja*, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*. Muzejski. prostor, Zagreb 1988, 14-15.

³⁰Dubnov, *Kratka istorija* 125-130.

³¹Romano, *Jevreji Jugoslavije 5-6*. – šosberger Pavle, *Jevreji u Vojvodini*. Prometej, Novi Sad 1988, 7.

³²Levinger, *Jevreji Vojvodine* 21.

³³Ibid. – *Menore iz čelareva* (urednik Bunardžić Radovan). Izložba u organizaciji Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu i Muzeja grada Novog Sada. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980, 1-13. – Petrović Radmilo, *Menore iz čelareva*. Miroslav, Beograd 1997.

stva i žive, za ono doba, slobodno i ima ih i na teritoriji Vojvodine.³⁴ Zbog tolerantnog odnosa turskih vlasti prema njima, stupaju u službu Turaka i često su njihovi saradnici u privredi, posebno u spoljnoj i unutrašnjoj trgovini.

Pobedom nad Turcima Jevreji se povlače s turskom vojskom. Eugen Savojski, francuski princ, odbačen od Luja XIV stupa u službu Habzburgovaca, zatekao je svega 12 jevrejskih porodica u Temišvaru, delom poreklom iz Španije, koji su stigli ovamo tokom turske vladavine posle progona s Iberuskog (Pirinejskog) poluostrva.³⁵ Nova austrijska vlast, na čelu s Eugenom Savojskim, podnosi ih, ali ih ne trpi nigde na granici s Turskom, već ih tera u unutrašnjost, a i tu im otežava opstanak, ograničavajući im boravak, pod strogom kontrolom, samo na gradove.³⁶ U to vreme njihov udeo u naseljavanju bio je minimalan iako se propisi koji su im ograničavali pravo boravka i rada nisu uvek strogo primenjivali usled potrebe da se ovi opustošeni krajevi što pre nasele. Čitav niz zanimanja bio im je uskraćen. Nisu smeli posedovati zemlju, niti obavljati brojne zanate (na primer sapundžijski, pečatorezački, zlatarski itd.). Kroz sela mogli su prolaziti ali su svratišta dobijali samo izuzetno, i to samo oni koje je administracija smatrala pouzdanim, tako da su se takvi, podmićivanjem, mogli privremeno nastaniti i u selima,³⁷ a među ovima bilo je i „faktora“, tj. ekonoma vlastelinstava, kao i onih koji su imali zakupe krčmi ili su trgovali kožom, kasnije i duvanom;³⁸ opšte uzevši, odnos plemića, naročito grofova i kneževa, prema Jevrejima bio je uglavnom povoljan.

Jevreji su bili izrazito mobilni, često su putovali iz sela u selo, baveći se torbarenjem (tzv. hauzireri) jer su ih konkurenti, hrišćanski trgovci, sprečavali da dođu do stalnih tezgi na gradskim tržnicama. Pravo da trguju na nedeljnim, velikim, pijacama bilo im je uskraćeno u nekim mestima, na primer, u Velikom Bečkereku (kasnije Petrovgrad, danas Zrenjanin) sve do 1825, a u Velikoj Kikindi (danas Kikindi) sve do 1844.³⁹ Ovi Jevreji-torbari bili su redovna pojava širom Istočne Evrope, samo u manjim

³⁴Dubnov, *Kraka istorija* 115-116. – Frejdenberg Maren, *Jevreji u Vojvodini u XVIII veku*. – Levinger, *Jevreji Vojvodine* 16.

³⁵Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 8. – Nedomački V., Goldštajn S., *Jevrejske opštine u jugoslavenskim zemljama*, u: *Židovi na tlu Jugoslavije*, Muzejski prostor Zagreb 1988, 113-114. – Dubnov, *Kratka istorija* 162-168.

³⁶Jankulov, *Pregled kolonizacije* 65, 66. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 85-93.

³⁷Hegediš, *Agrarni odnosi* 85-93. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 67.

³⁸Hegediš, *Agrarni odnosi* 53.

³⁹Isto.

razmerama nego na teritoriji današnje Vojvodine.⁴⁰ Gradska svratišta u koja su smeli navraćati, bila su značajna spona sela i grada, osim toga, tu su mogli dobiti hranu pripremanu po verskim propisima. Većina njih bila je velika sirotinja, primera radi, godišnji prihod takve porodice bio je 7-8 puta manji od godišnjeg prihoda gradskog službenika.⁴¹

Komorska uprava Bečkog dvora nad Banatom imala je izrazito negativan stav prema Jevrejima i nastojala je da im u što većoj meri ograniči broj. Tako, tridesetih godina XVIII veka u celom Banatu (uključivši i deo koji je danas u Rumuniji) bilo je 84 jevrejske porodice.⁴² Ograničenja su bila rigorozna, na pr. Karlo VI 1726. dozvolio je brak samo prvorođenom sinu jevrejske porodice. Marija Terezija iste godine kada je stupila na presto, 1740, uvela je specijalni porez za sve Jevreje, tzv. porez tolerancije (taj danak Jevreji su, prema jidišu, nazvali „malkegeld” = kraljičin novac)⁴³ koji je tokom godina stalno povećavan; ukinut je tek 1846.⁴⁴ Postojala su i druga ograničenja: obaveza nošenja posebnog znaka, propis po kojem se muški član porodice mora iseliti čim stekne kakvu bilo egzistenciju, što mora da uradi i ćerka ako se uda van mesta boravka, ili, udovica može ostati samo uz oženjenog sina itd.⁴⁵ Esnafima je bilo zabranjeno da primaju Jevreje. Tek dolaskom na presto Josifa II položaj im se popravlja jer je taj monarh proglasivši svoj „Patent tolerancije” Jevreje ocenio kao pogodne saradnike na ekonomskom planu. Ukinuto je obavezno nošenje „jevrejskog znaka”⁴⁶, dozvoljeno im je da obrađuju zemlju, bave se raznim zanatima, slobodno se naseljavaju uz davanje određenih dažbina i uz obavezno da uzmu nemačka prezimena, da u verskim školama uče nemački, da obavezno služe vojsku.⁴⁷ U Segedinu, a to je samo koji kilometar od Banata, jedan Jevrejin je 1714. zakupio dućan od jednog Grka.⁴⁸

Stalno naseljavanje počelo je u većoj meri tek od sredine XVIII veka. Zabeleženo je da ih ima u Velikom Bečkereku 1747, Vršcu 1766,

⁴⁰Frejdenberg, *Jevreji u Vojvodini*.

⁴¹Hegediš, *Agrarni odnosi* 81-89.

⁴²Jankulov, *Pregled kolonizacije* 68.

⁴³Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine*, 127-129.

⁴⁴Hegediš Antal, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*. Jevrejski almanah 1971-1996. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2000, 85-93.

⁴⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije* 68.

⁴⁶Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 113-114. – Hegediš Antal, *Banatski Jevreji u doba Josifa II*, 85-93.

⁴⁷Frejdenberg, *Jevreji u Vojvodini* 17-19. – Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22. – Hegediš, *Agrarni odnosi* 52.

⁴⁸Sosberger, *Jevreji u Vojvodini* 15.

Velikoj Kikindi 1784 (prva trajno naseljena porodica zabeležena je 1790), Beloj Crkvi 1790, Josipovu (Josefsdorf, Jozseffalva, Josipovo, posle Obilićevo, sada sraslo s Novim Kneževcem) 1792, Krsturu 1793. godine.⁴⁹ Na osnovu popisa Torontalske županije 1792. u toj županiji tada je stanovalo 35 jevrejskih porodica, a 1801. godine 56.⁵⁰ Jevreji su se grupisali pretežno u većim mestima, delimično, zbog toga jer im vera nalaže da pri bogoslužjenjima mora biti prisutno najmanje deset odraslih muškaraca a, delimično, jer su se tako osećali manje ugroženi od hira sredine.⁵¹

Pored nekih znakova bolje tolerancije, opstanak im je ipak često bio ugrožen nekom optužbom meštana, kao na primer, kada je 1796. u selu Jabuci, kraj Pančeva, nestala jedna devojčica, izgnani su iz grada a kada je devojčica pronađena, dozvoljen im je povratak.

Jevreja nigde nema mnogo, njihov broj se samo postepeno povećava. Godine 1846. ima ih 2.450 (0,7%)⁵² U celom Srpskom vojvodstvu i Tamiškom Banatu 1850. zabeleženo je da ih ima jedva 1%, najviše ih je u Velikom Bečkereku, 369 lica od ukupno 14.349 stanovnika (2,6%), ali 7 godina kasnije u tom gradu ih ima samo pola procenta ukupnog stanovništva.⁵³

Postepenom liberalizacijom društva tokom XIX veka, popravila se i položaj Jevreja. Ograničenja naseljavanja, faktički i formalno, ublažuju se postepeno i u Banatu s poboljšanjem njihovog položaja u drugim delovima austrijske države. Najviše su se doseljavali iz češko-moravskih krajeva, iz Slovačke, Gradišća (Burgenlanda, u današnjoj Austriji), u manjoj meri i iz Galicije ili zajedno s kolonistima iz Nemačke, a poneki i iz drugih krajeva države, donoseći sa sobom navike i versku kulturu kraja odakle dolaze, kad se osnivaju i prve jevrejske opštine.⁵⁴

U burnim vremenima 1848-49. većina Jevreja priklonila se mađarskim ustanicima jer su im ustaničke vođe obećale punu ravnopravnost,

⁴⁹Ibid. 15-16. – Rajkov Milivoj, *Naseljavanje Jevreja u Kikindi i u okolini u prvoj polovini XIX veka*. Jevrejski almanah 1971-1996, 44-51. – Kovač Teodor, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema. Jevrejska zajednica u Novom Kneževcu*. Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, (dalje: Zbornik JIM) 7, Beograd 1997, 153-154.

⁵⁰Hegediš, *Agrarni odnosi* 154-155.

⁵¹Ibid. 55-93. Kovač Teodor, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica*.

⁵²Šosberger, *Jevreji u Vojvodini* 7-16.

⁵³Rajkov, *Naseljavanje Jevreja u Kikindii* 44-51. – Jankulov, *Pregled kolonizacije* 31.

⁵⁴Kovač, *Jedna od mnogih zajednica* 153.

tako da su posle poraza ustanika bili izloženi osvetničkim ispadima lokalnih četa. Zbog bombardovanja Beograda 200 porodica prebeglo je u Pančevo od kojih je 40 premešteno u Vršac; manji deo tih porodica kasnije se vratio u Beograd.⁵⁵

U celoj Mađarskoj mnogi Jevreji postižu znatan uspeh i stižu odgovorne funkcije u okviru mađarskog nacionalizma i njegovih manifestacija što je izazvalo negativnu reakciju nekih prvaka tog nacionalnog pokreta. Usled toga, krajem XIX veka pokret je poprimio antijevrejsko obeležje što je još pojačano tržišnom konkurencijom jevrejskih privrednika, trgovaca pre svega. U tom svojstvu Jaša Tomić pokazao se protagonistom antisemitski obojenog srpskog nacionalizma ali krajem XIX veka digao je glavu mađarski, još opasniji antisemitski nacionalizam koji nije splašnjavao do kraja Prvog svetskog rata, kada je zapadni deo Banata ušao u sastav nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵⁶

Jevreja na teritoriji Banata nije nikada bilo mnogo, nikada nisu činili više od nekoliko procenata stanovništva, ali tu ih je bilo vekovima. U svakom slučaju tu su bili znatno duže nego Nemci.

Nemci u Banatu između dva svetska rata

U pogledu društveno-istorijskog razvitka, nacionalne svesti, mentaliteta, Nemci u Jugoslaviji nisu činili homogenu celinu. U Banatu, kao i u celoj Vojvodini, pripadali su tzv. podunavskim Švabama. U Austro-Ugarskoj bilo ih je oko dva miliona i naseljavali su područje današnje Vojvodine, južne delove Mađarske i rumunskog Banata. Geografski, nisu bili vezani s nemačkom maticom. S obzirom na to što su došli iz različitih, međusobno nepovezanih, pa i suprotstavljenih, nemačkih pokrajina i kneževina i nastanjeni nekompaktno na velikom prostoru, tako da područja gušće naseljena nemačkim življem ne obuhvataju više od nekoliko opština, izmešani s drugim narodima, prepušteni sebi i baveći se pretežno zemljoradnjom, s malobrojnim građanstvom koje je više upiralo oči prema Beču nego prema svojim zemljacima, zasnivaju poseban, individualistički način života pri čemu osećanje zajedništva retko prelazi granicu samog sela i bez razvijenog osećanja međusobne nacionalne povezanosti. Otuda

⁵⁵Jankulov, *Pregled kolonizacije* 58.

⁵⁶Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22.

se osećanje nacionalne samosvesti podunavskih Nemaca razvijalo sporije nego ostalih naroda s kojima su živeli zajedno.'

Revolucionarna 1848., koju u Podunavlju karakterišu pokreti za nacionalnu afirmaciju, dovela je i do prve nacionalne demonstracije podunavskih Nemaca. Računajući posle sloma mađarske revolucije s mogućom preraspodelom u pogledu administrativno-teritorijalnih razgraničenja, predstavnici 13 banatskih opština, 2. oktobra 1849. u Bogaradu (danas u Rumuniji) uputili su molbu caru Franji Josifu za formiranje „Švapske grofovije” pod neposrednom upravom Dvora, koja, kao što je poznato, nije prihvaćena.⁵⁸ Posle „Nagodbe” austrijskog Dvora s mađarskim prvacima 1867., ovdašnji Nemci zbog žestoke mađarizacije, koja je u odnosu na njih primila karakter denacionalizacije i asimilacije, pune tri decenije kasnije, 1897. pokrenuli su dnevni list na nemačkom jeziku „Deutsches Tagblatt für Ungarn” (= Nemački dnevnik za Mađarsku), još kasnije, 30. decembra 1905, osnovali svoju prvu partiju „Ungarlandisch-Deutsche Volkspartei” (Nemačka narodna partija mađarskih zemalja). Suština programa ove Partije sadrži zahteve da se u granicama Zakona o narodnostima obezbedi upotreba nemačkog jezika u školama svih nivoa, javnom životu i crkvi, zahteva se opšte pravo glasa, proporcionalna zastupljenost u predstavničkim telima, stvaranje izbornih područja prema jezičkoj pripadnosti, privredna autonomija u županijama i opštinama, sloboda štampe, zboru itd. Vladajući krugovi Mađarske taj program okarakterisali su kao izdaju domovine tako da ova Partija, koju je vodio dr Ludwig (Ludvig) Kremmling, advokat iz Vršca, s ograničenim uticajem na uzak krug intelektualaca, nije uspela do kraja Prvog svetskog rata da postane masovna partija ovdašnjih Nemaca.⁵⁹

Suočeni s pokretima za nacionalno oslobođenje svojih suseda krajem Prvog svetskog rata, koji su težili formiranju svojih samostalnih država, za razliku od njih rešenje svog položaja videli su u preuređenju države. To je i suština zahteva nemačkih opština u Temišvaru 20. oktobra 1918. Posle dolaska srpske vojske i odluka Velike narodne skupštine u Novom

⁵⁷Mirnić Josip, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Institut za izučavanje Vojvodine, Novi Sad 1974, 25-36.- Biber Dušan, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, *Cankarjeva založba, Ljubljana 1966*, 14-15. - Bešlin Dušan, *Vesnik tragedije - Nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941*. Platoneum i Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad - Sremski Karlovci 2001, 14-15.

⁵⁸Biber, *Nacizam in Nemci* 11,13. - Bešlin, *Vesnik tragedije* 50-64.

⁵⁹Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 11-13. - Bešlin, *Vesnik tragedije* 14-15. - Biber, *Nacizam in Nemci* 15-23.- Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 13-17.

Sadu 25. novembra 1918., na kojoj je zagarantovana puna ravnopravnost Nemaca, predstavnici banatskih (i bačkih) Nemaca na svojoj skupštini 8. decembra te godine u Temišvaru, objavili su tzv. Schwäbisches Manifest (Švapski manifest) i otišli malo dalje, zastupajući stanovište o nedeljivosti Bačke i Banata (odbacivši time odluke Novosadske i odgovarajuće Rumunske skupštine), prepustivši na osnovu Vilsonovih četrnaest tačaka pitanje svoje konačne državne pripadnosti plebiscitarnom izjašnjanju naroda (pa i Banatske republike),⁶⁰ uključivši i formiranje nemačkog narodnog zastupništva da se za takvo rešenje zainteresuju velike sile putem samostalne delegacije na mirovnim pregovorima. Suština ovih zahteva kretala se još samo na nivou želje za prekonstituisanjem Ugarske u federaciju švajcarskog tipa.⁶¹

Prema popisu stanovništva 1931., poslednjem koje je obavljeno u Jugoslaviji pre Drugog svetskog rata, u njoj je živelo od 536.000 do 710.000 Nemaca, već prema izvoru podataka, iako je (i prema statističkim podacima iz Nemačke) verovatno bliža realnosti manja brojka. Valja navesti da je tom prilikom popisivanje obavljeno prema maternjem jeziku a ne narodnosti popisanog. U Banatu tada je popisano 120.450 lica s nemačkim maternjim jezikom (od toga bilo je 1.874 Jevreja), među 585.549 stanovnika, a to je činilo petinu stanovništva Banata.⁶² Prema popisu koji su u Banatu sprovedi Nemci 30. juna 1941, registrovano je 128.919 Nemaca (popis koji su 30. septembra te godine sprovedi Mađari, u Banatu je registrovano 108.732 Mađara).⁶³

Neželjenim uključivanjem u novoosnovanu zajednicu jugoslovenskih naroda, vojvodanski Nemci u pogledu izgrađivanja svojih nacionalnih organizacija našli su se u relativno povoljnoj situaciji. Dok su Mađari u Vojvodini održavali najtešnje veze sa svojim matičnim narodom, to kod Nemaca, odvojenih geografski od svoje matične države, nije bilo tako. U cilju suzbijanja iredentističkih aspiracija Mađarske u uslovima još neregulisanog međunarodnog položaja, jugoslovenskoj vladi bilo je od interesa da podrži započeti proces nacionalne afirmacije ovdašnjih Nemaca da ne bi prihvatili mađarske iredentističke aspiracije. Tako, još pre zaključenja

⁶⁰Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 13-17.

⁶¹Biber, *Nacizam in Nemci* 29-41. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 27-29.

⁶² Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 27-29. – Biber, *Nacizam in Nemci* 29-41.– Janjetović, *Between Hitler and Tito* 32.

⁶³Maričić Slobodan, *Susedi, dželiti, žrtve – Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd, 1995, 13.

Trijanonskog mirovnog ugovora s Mađarskom, već 17. maja 1920. odobrena su pravila organizacije nazvane „Schwäbisch-Deutscher Kulturbund“ (Švapsko-nemački kulturni savez), skraćeno, Kulturbund. Jedva posle mesec dana, 20. juna, u Novom Sadu održana je osnivačka skupština u prisustvu 2.000 delegata. Od samog početka svog delovanja Kulturbund ima karakter široke organizacije narodne zajednice Nemaca.⁶⁴

Kulturbund bio je deklarisan kao nepolitička organizacija koja se zalaže za duhovne, etičke, moralne, društvene i kulturne potrebe nemačke manjine, i njeno prosvetovanje putem negovanja jezika, predavanja, širenja knjiga, osnivanja biblioteka i drugih vaspitnih ustanova itd. U stvarnosti, delokrug rada Kulturbunda bio je znatno širi. U njegovom sastavu delovao je čitav niz kulturnih, privrednih, sportskih, humanitarnih asocijacija, koje su vodile brigu o školstvu, štampi i dr. Time je ovoj organizaciji omogućen uticaj i uvid u sve oblasti društvenog života nemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Uprkos često isticanom geslu „Staatstreue – Volkstreue“ (Vernost državi – vernost narodu), Kulturbund je sumnjičen kao prethodnica pangermanskog ekspanzionizma i, kao takav, izložen povremenom pritisku vlasti.⁶⁵ S motivacijom da je prekoračio okvire svoje nadležnosti, Vlada je na zahtev ministra prosvete Svetozara Pribičevića 11. aprila 1924. zabranila njegov rad⁶⁶; zabrana je ukinuta posle nepune tri godine, 12. januara 1927.⁶⁷

Versajskim mirovnim ugovorom predviđeno je da Nemci, kao i druge nacionalne manjine u graničnim pojasevima države, imaju prava da do 22. januara 1922. optiraju u susednu Mađarsku i, takode susednu, Austriju. Zbog neregulisanosti svog pravnog položaja, Nemci do tog vremena nisu mogli učestvovati u političkom životu zemlje tako da na prvim parlamentarnim izborima, 20. novembra 1920, nisu imali ni pasivno ni aktivno pravo glasa. Međutim, čim je vreme optiranja prošlo pristupili su stvaranju svoje političke partije, „Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen“ (Partija Nemaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca). Osnivačka skupština održana je 17. decembra 1922. u Žombolji (danas u Rumuniji) i za predsednika izabran je već pomenu ti dr Kremmling, bivši lider Nemačke partije u ranijoj Austro-Ugarskoj, što je simbolizovalo kontinuitet nacionalne borbe. Na parlamentarnim

⁶⁴Biber, *Nacizam in Nemci* 15-23. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25.

⁶⁵Janjetović, *Between Hitler and Tito* 32.– Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 86. – Biber, *Nacizam in Nemci* 32, 40.

⁶⁶Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 75-82.

⁶⁷Bešlin, *Vesnik tragedije* 15-16.

izborima 28. marta 1923. ta Partija dobila je 8 mandata, 2 u Banatu. Šestojanuarskom diktaturom zabranjena je aktivnost stranaka i udruženja s nacionalnim karakterom, pa i Nemačkoj partiji i Kulturbundu. Kulturbundu ponovo je dozvoljena delatnost 10. avgusta 1930. Stranka nije više obnovljena a na tome se nije ni nastojalo, na čelu obe organizacije bili su isti ljudi s istim ciljevima. Uprava Kulturbunda nastupala je kao vođstvo nemačke manjine što je i bila s obzirom na uticaj među sunarodnicima. Jugoslovenske vlasti takvo stanje faktički su i priznavale, mada je svojim novim statutom, odobrenim 14. aprila 1931., važećim do sloma Jugoslavije, Kulturbund zvanično bio i dalje nepolitička organizacija.⁶⁸

Ubrzo po dolasku nacista na vlast u Nemačkoj, 30. januara 1933, nacistička ideologija ostavlja dubok trag na aktivnost Kulturbunda, mada se takav uticaj osećao već i ranije ali postajao je sve veći, onako kako je rasla moć nacista na politički i društveni život u samoj Nemačkoj. Dolaskom mladih intelektualaca sa studija na nemačkim univerzitetima, život u Kulturbundu proticao je velikim delom u znaku političkih trvenja između konzervativnijih rukovodilaca Kulturbunda i ovih mladih, nacistički orijentisanih, intelektualaca koji su 1934., nelegalno, počeli da formiraju sopstvenu organizaciju pod nazivom „Kameradschaft der Erneuerungsbewegung” (= Družba pokreta za obnovu). Ova družba, po svom karakteru bolje reći pokret, kratko nazvana Obnovitelji, za cilj je imala da se nemačka narodna grupa u Jugoslaviji izgradi u nacionalsocijalističku narodnu zajednicu koja će u ukupnim planovima Trećeg Rajha imati ulogu predstraže na ovom prostoru.⁶⁹ Na njihovom čelu bio je dr Jakob Awender (Avender), lekar iz Pančeva. Bili su nezadovoljni prema, po njima, previše opreznj politici rukovodstva Kulturbunda. Osnovni pravac delovanja Obnovitelja bio je usmeren ka postojećim, pre svega, omladinskim organizacijama da tamo afirmišu nacističke ideje i njih su širili bez mnogo prikrivanja svojih pravih namera u svom pančevačkom nedeljniku „Volksruf” (Zov naroda).⁷⁰ Zbog javnog istupanja protiv rukovodstva Kulturbunda, na skupštini 3. decembra 1934, Obnovitelji su isključeni iz ove organizacije. Jugoslovenske vlasti opredelile su se, javno, za legalno rukovodstvo koje je svoj odnos prema državi formulisalo parolom „Rad, red i mir”. Zahvaljujući aktivnosti Obnovitelja, Banat je postao politički

⁶⁸Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25-36. – Biber, *Nacizam in Nemci* 14-15. – Bešlin, *Vesnik tragedije* 101.

⁶⁹Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 37.

⁷⁰Bešlin, *Vesnik tragedije* 50-64.

i duhovni centar Nemaca u Jugoslaviji iako je sedište Kulturbunda bilo i dalje u Novom Sadu.⁷¹

U svojoj delatnosti Kulturbund se oslanjao na pomoć i podršku iz Nemačke, tako da se, konačno, u taj sukob uključio i Treći Rajh. Tamo je postojalo više organizacija koje su vodile brigu o Nemcima van matice. Među najznačajnijim bio je „Deutsches Ausland Institut – DAI“ (Nemački inostrani institut), u Štuttgartu. Arhiva ove ustanove bila je pravi majdan za nemačku obaveštajnu službu jer su se tu slivali podaci o Nemcima van Nemačke, o njihovoj privredi, kulturi, natalitetu, štampi, pojedinim ličnostima itd. DAI svake godine davao je više stotina stipendija za školovanje Nemaca iz evropskih država.⁷²

Nemačka država usmeravala je delatnost ovih institucija tako da su se promene nastale dolaskom nacista na vlast bitno odrazile i na njihov položaj. U okviru nacističke partije 1936. formirana je „Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi“ (Centrala za Folksdojčere), za čijeg rukovodioca je postavljen SS-Gruppenführer (SS-Gruppenfirer odgovara činu general-majora u redovnoj vojsci) Verner Lorenc (Werner Lorenz), veleposednik iz Danciga. Ova ustanova postepeno je potiskivala ostale ustanove slične namene da bi joj Hitlerovom odlukom 2. jula 1937. bilo povereno usmeravanje rada nemačkih manjinskih organizacija uz vrlo velika ovlašćenja, čime su ostale institucije, praktično, gubile svoj uticaj. Time su manjinske organizacije Nemaca u Evropi pretvorene u izvršioce politike Trećeg Rajha. Oktobra 1937. za komesara Rajha odgovornog za učvršćivanje narodnosti postavljen je Himler i VoMi mu je neposredno podređen.

Razvitak političke situacije u Evropi pogodovao je akciji Obnovitelja. Prema izveštajima koje je podnosio nemački poslanik u Beogradu, Viktor fon Heren (von Heeren), naročito posle pripajanja Austrije, među Obnoviteljima pre svega, postojeća privrženost nacističkoj Nemačkoj ne samo da je dovela do još većeg oduševljenja nego i do fanatičnih nadanja u pogledu sopstvene sudbine. Dr Avender dobio je uputstvo da Nemce u Vojvodini organizuje po uzoru na sudetske Nemce. Pod takvim uticajem Obnovitelja ponašanje ovdašnjih Nemaca, pogotovo omladine, bilo je izazovno: stalno negde marširaju, pozdravljaju podizanjem ruku i uzvicima „Hajl Hitler“, održavaju vojne vežbe, pevaju pesmu Horsta Vesela (gde se kaže da će im biti dobro tek onda kada s noža bude prskala jevrejska krv) i izražavaju nadu da će Hitler za kratko vreme zauzeti, pored ostalog, i

⁷¹Mirnić, *Nemci u Bačkoj*, 38-39. – Bešlin, *Vesnik tragedije*, 149-163.

⁷²Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 38-39. – Biber, *Nacizam in Nemci* 251-267.

Vojvodinu. U jednom njihovom propagandnom letku stoji: „Pravo je ono što je korisno za nacionalsocijalističku partiju“, na drugom: „I ti moraš biti nemački nacionalsocijalista“, a na jednom plakatu piše: „Oni koji se smatraju nacionalsocijalistima a pri tome smatraju rasu ili narodnu misao za sporednu ili čak ih ne prihvataju, nisu nacionalsocijalisti već falsifikatori nacionalsocijalizma“ itd.⁷³ Da bi se izbegli sukobi s jugoslovenskom Vladom zbog takvih stavova i takvog ponašanja, VoMi je preko poslanika fon Herena stavio na znanje rukovodstvu i Kulturbunda i Obnovitelja da bi Rajh pozdravio njihovo ujedinjenje.⁷⁴

Tokom oktobra 1938. počeli su pregovori o ujedinjenju i postignuta je saglasnost da poslove oko ujedinjenja, uz pomoć i posredovanje VoMi, vodi Odbor petorice, sastavljen od svih struja u narodnoj grupi.⁷⁵ Na sastanku Saveznog odbora Kulturbunda 20. novembra 1938. prihvaćen je predlog o uspostavljanju organizacionog jedinstva. Do svečanog čina ujedinjenja došlo je na brižljivo pripremanoj 14. glavnoj godišnjoj skupštini 18. decembra 1938. u Novom Sadu. S obzirom na brojna nerešena pitanja, na Skupštini nije birano novo rukovodstvo ali je organizaciona struktura Kulturbunda prilagođena tako da se sačuva ravnoteža snaga. Osim toga, uvedena je nova krupna organizaciona jedinica, „gau“ (pored „gau“ – „županija“, za Sloveniju, formiraju se još tri, za Slavoniju, za Bačku i Baranju i za Banat). Na vanrednoj skupštini, 6. avgusta 1939. u Novom Sadu, na predlog VoMi odlučeno je da se za predsednika Kulturbunda umesto dr Avendera, istaknutog Obnovitelja, postavi do tada malo poznati dr Sep (Sepp Josef) Janko, advokatski pripravnik iz Velikog Bečkereka, rođen 9. novembra 1905. u Ernesthazi (danas Banatski Despotovac) (uspelo mu je da s jeseni 1944. stigne u Korušku; posle rata pobegao je iz tamošnjeg logora Volsberg izbegavši ekstradiciju jugoslovenskim vlastima i stigao u Argentinu gde je pre nekoliko godina umro). Dobio je čin SS-Obestrumführer (oberšturmfireer, odgovara činu poručnika u redovnoj vojsci). Bez sopstvenog autoriteta, on je Kulturbund vodio pod neposrednim uticajem Rajha što praktično znači da je Kulturbund doveden u položaj transmisivnog organa politike Nemačke među jugoslovenskim Nemcima.

U takvim okolnostima a pod uticajem krupnih spoljnopolitičkih uspeha Nemačke⁷⁶ i oduševljenja tim uspesima, 1939. započeta je velika akcija

⁷³Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 56.

⁷⁴Ibid. 44-45.

⁷⁵Ibid. 44-45.

⁷⁶Ibid. 46-47. – Popov Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Sl. list SRJ, Beograd 1995, 290-346.

vrbovanja u Kulturbund pod parolama kao što je „Ko nije član Kulturbunda, ne može biti dobar Nemač” i sl. Političko raspoloženje bilo je takvo **da je** od sredine 1940. do novembra te godine iz tehničkih razloga, zbog velikog priliva novih članova, prijem u članstvo moralo biti obustavljeno da bi ubrzo posle, kada je učlanjivanje nastavljeno, postignut rekordan broj članova. Istovremeno, u organizaciji zaveden je firer-princip, na funkciji predsednika ostavljen je pomenuti dr Janko Sep, već kao vođa nemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Na ovaj položaj Hitler ga je imenovao 1940.⁷⁷ Centralni organ na nemačkom jeziku u Jugoslaviji, novosadski „Deutsches Volksblatt” (Nemački narodni list) u svom broju od 8. februara 1941. piše da je u Bačkoj u Kulturbund učlanjeno 98,8% Nemaca, a kasnije se operiše sa 96% ali u mnogim mestima učlanjenje je bilo 100%⁷⁸; smatralo se da je učlanjenjem jednog člana porodice učlanjena cela porodica. Autoru ovih stanica nije poznat procenat učlanjenosti Nemca u Banatu ali nema osnova sumnji da tu bude drugačija situacija nego u ostalim mestima.

Kultrubund je uoči rata uspeo da svojom organizacionom sveobuhvatnošću okupi u svoje redove ili da veže za sebe sve dotadašnje samostalne staleške, privredne, prosvetne, socijalne i humanitarne ustanove, institucije i društva na bazi nacionalsocijalističke ideologije: sva dotadašnja samostalna društva i udruženja kao što su čitalačka, kulturna, profesionalna, pevačka, sportska, lovačka, crkveni horovi, građanske kasine, školstvo, čitaonice itd. Prenoseći svoju imovinu, prekonstituisana su u određene organizacione jedinice Kulturbunda. Rukovodstvo je posebnu pažnju posvetilo organizacionom vezivanju omladine i njenom vaspitanju u nacističkom duhu.⁷⁹ Posle određene provere, omladinci su primani u, ilegalne, „Hitler-Jugend” organizacije gde su, pored ostalog, imali i neku vrstu vojne obuke: skiciranje terena i skrivanje po njemu, obaveštajnu službu, patroliranje, izviđanje, nauka o oružju, gađanje itd.⁸⁰

Jedinu jasnu antinacističku aktivnost među Nemcima u Jugoslaviji pokazao je katolički sveštenik iz Apatina, Adam Berencz /Berenc/, ubeđeni antinacista prožet duhom austro-mađarskog revizionizma što je i obelodanjeno za vreme Drugog svetskog rata.⁸¹ Svojim nedeljnikom „Die

⁷⁷Mitrović R., *Sudbina Jevreja u krajevima gde su Folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941*. Zbornik JIM 2 (1973) 265-271.

⁷⁸Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 53-56.

⁷⁹Ibid. 58.

⁸⁰Ibid. 60-65.

⁸¹Bešlin, *Vesnik tragedije* 150.

Donau" (Dunav) suprotstavljao se nacističkoj ideologiji i karakterističnoj netrpeljivosti nacista prema svojim ideološkim protivnicima. U svom listu vodio je borbu protiv nacista naglašavajući da dobar Nemač može biti i onaj koji nije nacionalsocijalista i stoga se posebno okomio na Obnovitelje. Iako je u Banatu 88,9% Nemaca bilo katoličke veroispovesti Berencov uticaj, posebno tokom okupacije, bio je beznačajan.⁸²

Jevreji u Banatu između dva svetska rata

Prema zvaničom popisu stanovništva 1921. u novoj državi popisano je 64.753 Jevreja. Međutim, prema popisu koji je sproveo Savez rabina 1924. broj Jevreja iznosio je 73.266. Ova razlika od skoro 8.500 lica verovatno je posledica toga što prilikom zvaničnog popisa nisu se svi Jevreji, iz ovih ili onih razloga, izjasnili kao takvi i stoga se pretpostavlja da su podaci Saveza rabina verodostojniji, a to se može zaključiti i na osnovu broja Jevreja u Jugoslaviji pred Drugi svetski rat.⁸³ Registrovano je oko 120 opština.

Na osnovu popisa stanovništva 1931. u Banatu je živelo 4.113 Jevreja u 66 naselja, pretežno u gradovima i u većim mestima, najviše u Petrogradu, 1.269, Vršcu 570, Velikoj Kikindi 436, Debeljači 220, Novom Bečeju 136, Beloj Crkvi 130, u ostalim mestima Banata nigde nije bilo više od stotinu Jevreja. U proseku, nešto manje od 1% ukupnog stanovništva. Pretežno su se bavili trgovinom, zanatstvom, ugostiteljstvom, slobodnim profesijama (advokati, lekari itd.).⁸⁴ Uprkos tome što su bili malobrojni, dali su vredan doprinos privredi, kulturi i, uopšte razvoju svog kraja; na primeru Zrenjanina to se može lepo videti.⁸⁵ Izrazito bogatih bilo je svega nekoliko porodica u celom Banatu.

Prvu inicijativu da se osnuje neka asocijacija jevrejskih zajednica na tlu bivše Jugoslavije, pokrenuo je u Hrvatskoj još krajem XIX veka tadašnji predsednik Jevrejske opštine u Osijeku, dr Hugo Spitzer (Špicer). Ta namera tada nije realizovana zbog odugovlačenja i rezervisanosti Za-

⁸²Ibid. 149, 153.

⁸³Romano, *Jevreji Jugoslavije 7. – Jevrejski narodni kalendar 1935. do 1940/1941.*

⁸⁴Ibid.

⁸⁵Čolić Dragoljub, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata. Zbornik JIM 4 (1979) 111-190; isti, Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina 193-198; isti, Jevreji u kulturi i prosveti Zrenjanina, Jevrejski almanah 1971-1996, 75-84.*

grebačke opštine, najveće u Hrvatskoj, iz bojazni da bi time izgubila deo autonomije koju je imala.

Svoju ideju dr Špicer obnovio je ubrzo po nastanku nove države tako da je već 1919. godine u Beogradu održan osnivački Kongres Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, a dve godine kasnije, u Zagrebu, održan je i prvi redovni Kongres, za predsednika izabran je dr Špicer. Politiku Saveza dr Špicer rezimirao je ovako: „...U našem Savezu mora biti mesta za sve Jevreje u našoj zemlji, za ortodokse i neologe, za nacionaliste i anacionaliste”.⁸⁶ Time je dao širok okvir rada jer je Savez zamišljen da ne bude ni verska ni ideološko-politička organizacija već institucija koja zastupa zajedničke interese svih Jevreja u novoj državi. Sve jevrejske opštine u Banatu bile su članice Saveza.⁸⁷ Van Saveza ipak je ostala jedna, manja, grupa pobožnih, ortodoksnih, Jevreja koja je osnovala svoj Savez ali su oba Saveza saradivala, bez većih teškoća, u rešavanju zajedničkih problema.

Već u prvoj godini svog postojanja Savez je kod vlasti morao podići glas protiv naredbe o izgonu više stotina jevrejskih porodica iz države zbog toga što su strani državljani iako su mnoge od tih porodica živele na tlu nove države već više generacija. Bilo ih je i u Vojvodinu, pa i u Banatu. Intervencija je samo delimično uspela jer se deo tih porodica ipak morao iseliti. „Puna nam je ravnopravnost zakonom zagarantovana ali nije ostvarena”, rekao je predsednik.

Za nepune 22 godine svog postojanja Savez je mnogo uradio. Pored redovnog pomaganja opština da organizuju verski život, sam ili u najužoj saradnji sa opštinama i organizacijama koje su se bavile karitativnom delatnošću, uspešno je organizovao socijalno zbrinjavanje za one kojima je takva pomoć bila potrebna, pomagao je razvoj školstva, podsticao je kulturnu i izdavačku delatnost, unapređivao zdravstvo, doprinosio je razvoju sportskih organizacija, izdržavao menze za one studente i dake koji su bili slabijeg materijalnog stanja, finansirao besplatna letovanja na moru i u brdima za decu iz siromašnih porodica, održavao kurseve hebrejskog jezika. Osnovao je Teološki seminar u Sarajevu, jedinu ustanovu u Jugoslaviji koja je spremala verske kadrove za sve jevrejske opštine u državi. Pružao je pomoć domovima staraca (Novi Sad, Zagreb) i internatima za

⁸⁶ Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske opštine* 143-145.

⁸⁷ Azarija (Helfgot) Zvi, *The Jews of Yugoslavia. I. The Jews in Banat* (na hebrejskom) 1995. – Loker Cvi (urednik), *Pinkas hakehilot Jugoslavija* (na hebrejskom), Yad Vashem, Jerusalem 1989.

decu bez roditelja ili onim roditeljima koji sami nisu mogli deci da obezbede školovanje ili izučavanje zanata Novi Sad). Jevrejska bolnica u Subotici, jedina takvog karaktera u Jugoslaviji, bila je takođe briga Saveza.

Već od 1924. počeo je stvarati zbirke „rukopisa i otisaka“, „slika i uspomena“, „starina i relikvija“, za budući muzej.⁸⁸ Savez, kao i opštine, izdržavale su se od finansijskog doprinosa svojih članova.

Sve veći antisemitizam, sa svojom svojevrsnom kulminacijom u Drajfusovoj aferi, doprineo je razvoju cionističke misli. Ideja povratka Jevreja u svoju staru domovinu, ideja koja nije nikada iščezla tokom skoro dvomilenijumske dijasporne, krajem XIX veka organizaciono je uobličena stvaranjem cionističke organizacije. Ona je od zemalja buduće Jugoslavije prvo uhvatila korena u Hrvatskoj i Slavoniji, a kada je proglašena Jugoslavija, odnosno Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, postepeno se širila i u druge krajeve, u čemu su značajnu ulogu imali i povratnici iz ruskog ropstva posle Prvog svetskog rata, odbacivši asimilaciju kao rešenje jevrejskog pitanja. Uticaj tog pokreta sve je više dobijao dominantnu ulogu među Jevrejima Jugoslavije između dva svetska rata, posebno među omladinom.⁸⁹ To se odnosi i na Jevreje Vojvodine, pa i Banata. Pod tim uticajem do 1940. u tadašnju mandatarnu Palestinu iselilo se oko 800 Jevreja iz Jugoslavije,⁹⁰ među kojima bilo je i onih iz Banata.

Pojava nacizma i jačanje antisemitizma nametnula je jevrejskoj zajednici u Jugoslaviji novu obavezu, zbrinjavanje jevrejskih izbeglica, prvo iz Nemačke, a potom iz Austrije i Čehoslovačke. Od dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. do 1940. kroz Jugoslaviju prošlo je oko 55.000 izbeglica. Svima je pružen smeštaj i data najnužija pomoć dok nisu mogli otputovati dalje u, tadašnju mandatnu, Palestinu, Zapadnu Evropu ili u prekomorske zemlje. Glavnu ulogu u njihovom zbrinjavanju imala je Jevrejska opština u Zagrebu, uz izdašnu pomoć svih jevrejskih opština u Jugoslaviji. Oko 1.000 izbeglica nije dobilo na vreme vizu, tu su dočekali okupaciju i doživeli sudbinu ostalih Jevreja.

⁸⁸ Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 143-145.

⁸⁹ Mihajlović Milica, *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji 1919-1926*, 11-26. – Preger dr Andreja, *Jevrejska omladinska društva u Jugoslaviji od 1926-1941*, 17-25. – Kovač dr Teodor, *Nešto o Hašomer Hacairu i njegovom „gnezdu“ u Novom Sadu* 27-34. – Radovanović Vojislava, *Betar – revizionistički omladinski pokret* 35-42. Sve u: *Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919-1941*. Katalog izložbe, JIM, Beograd 1995.

⁹⁰ Levinger, *Jevreji Vojvodine* 20-22. – Nedomački – Goldštajn, *Jevrejske općine* 113-114. – Cvi Loker, *Počeci cionizma u Vojvodini* 2, u: *History of the Jews of Vojvodina region of Yugoslavia*, Hitahdut olej Jugoslavia, Tel Aviv 1994, 20-22.

Nemci i Jevreji u Banatu od Aprilskog rata do uništenja jevrejske zajednice Banata

Od martovskog prevrata do izbijanja rata u malo kojoj jevrejskoj kući je noć bila prospavana mirno a dan da nije protekao u bezbrojnim razgovorima. U Hrvatskoj i Vojvodini pre svega. I u Banatu naravno. Znalo se da stanje nastalo posle 27. marta ne može dugo potrajati, samo nije se verovalo da će do nesreće doći tako brzo. Osnovno pitanje bilo je – šta uraditi? Nije poznato da je među Jevrejima bilo neodazivanja mobilizacionom pozivu a oni koji su imali ratni raspored a nisu dobili poziv, sami su se javljali vojsci.

A šta da rade ostali? Da li ostati ili otići, a ako se ode, ko da ode, da li deca, omladina, ili, obrnuto, prvo stariji? I šta da urade oni koji bi ostali i šta će biti s onima koji bi ostali? I kuda da se ide, od čega će se živeti tamo gde će se boraviti? Mnogo pitanja a odgovora nema. Iz štampe, radija, a najviše iz onog što se čulo od izbeglica, znalo se manje-više šta znači biti pod vlašću nacističke Nemačke. I dok su ove dileme trajale, za većinu do tada najveće u životu, malo ih je napustilo Banat i otišlo u Srbiju, Dalmaciju, u neki drugi deo države ili, ako im je uspelo, u inostranstvo.

Jevreji u Banatu nadali su se da će i u Banat ući mađarska vojska. Znalo se da život Jevreja u Mađarskoj nije lak, da su na snazi zakoni po kojima su postali građani drugog reda, ali im život, a mnogima ni osnovna egzistencija, tada još nije bila ugrožena. Zbog toga su željno očekivali da i Banat, kao i Bačku, ne zapolosne nemačka nego mađarska vojska. Ta nada nije bila neosnovana. Tokom priprema za napad na Jugoslaviju, Hitler je i Banat obećao Hortiju: prema zvaničnom izveštaju koji je Deme Stojai (Döme Sztojaj, poreklom Stojaković, iz Vršca), mađarski poslanik u Berlinu, podneo Hortiju, Hitler je 27. marta u podne pozvao k sebi Stojajaija, saopštio mu u vidu poverljive poruke regentu Hortiju svoju odluku u odnosu na Jugoslaviju, s napomenom da je kucnuo čas za ostvarenje mađarskih revizionističkih težnji „do granice koju odredi sâm Horti” i pri tome „poimence spomenuo Bačku i Banat”. Sličan stav Hitler je imao i pre pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu jer je, prema Stojajaiju, prilikom boravka Bogdana Filova, predsednika bugarske vlade, početkom marta 1941. u Berlinu, Hitler u razgovoru s njima dvojicom rekao: „...ako se Jugoslavija mrdne neću se stideti da je napadnem s takvom nadmoći da će se pod tim teretom odmah srušiti i to bi bio kraj Jugoslavije i konačno bih je podelio – a mi (mi, podrazumeva se Nemačka, Mađarska i Bugarska) i inače imamo izvesne zahteve prema Jugoslaviji...” i na to smo Filov i ja

odobravajući klimnuli.⁹¹ Međutim, u audijenciji Stojajia kod Hitlera 19. aprila 1941, Hitler je poslaniku skrenuo pažnju da se momentalna predaja Banata Mađarskoj ne može sprovesti zbog protivljenja rumunskog predsednika vlade, generala Iona Antoneskua, a generalov položaj je težak i sada bi ta predaja izazvala kaos, tako da će nemačke trupe ostati još koji mesec u Banatu pa će onda doći do predaje Mađarskoj.⁹² Nedelju dana pre toga, 12. aprila, u „Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens“ (=Privremene smernice za podelu Jugoslavije), naređeno je da Banat ostane pod nemačkom okupacijom, da se u njemu zavede vojna uprava.⁹³ To, naravno, Jevrejima u Banatu nije bilo poznato.

Nada da će u Banat ući mađarska vojska podsticana je i od mađarskih vlasti u Bačkoj i, na primer, sasvim otvoreno se govorilo da su u pitanju samo dani da se to i dogodi. Autor ovih stranica 2-3 dana po ulasku mađarske vojske u Novi Sad, čuo je na ulici razgovor dva železničara tek stigla iz Mađarske, kako jedan od njih kaže da ima raspored za železničku stanicu u Velikoj Kikindi i da odmah s mađarskom vojskom, čim ona krene, pođe s njom u Kikindu i javi se na dužnost na tamošnjoj železničkoj stanici. Ta nada, bar u severnom delu Banata, potkrepljena je još i time što je 12. aprila jedna brigada 2. mađarske armije, iz vojnog kontingenta predviđenog za okupaciju Bačke, prešla jugoslovensko-mađarsku granicu s leve strane Tise i prošla njenom obalom do ulaska Tise u Dunav i onda, očigledno po naređenju, prešla u Bačku,⁹⁴ a bila su i dva mostobrana, preko puta Sente i Titela,⁹⁵ neke mađarske jedinice došle su do atara Kikinde i Mokrina.⁹⁶ U Novom Kneževcu, a i drugde (u Padeju, na primer) bio je podignut slavoluk u znak dobrodošlice mađarskoj vojsci. Zanimljiv je apel stanovnika Novog Kneževca, na mađarskom i srpskom jeziku, napisan 15. aprila 1941. i putem mađarskih vlasti upućen neposredno Hortiju, moleći

⁹¹Veg Šandor, *Sistem nemačke okupacije u Banatu*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske 35 (1963) 63-104. – Isti, *Pripreme za ustanak i partizanski odredi u Banatu 1941. Vojvodina 1941*. I Radovi i diskusija istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Pokrajinski odbor Društva istoričara SR Srbije za Vojvodinu, Novi Sad 1967, 7-10. – Vökl Ekkehard, *Der Westbanat 1941-1944*. Trofenik, München 1991, 131.

⁹²Kasa Aleksandar, *Mađari u Vojvodini 1941-1946*. Filozofski fakultet Novi Sad, Odsek za istoriju, monografije, knj. 38, Novi Sad 1996, 114-128.

⁹³Veg, *Pripreme za ustanak* 7-10.

⁹⁴Isto. – Vökl, *Der Westbanat* 131. – Kasa, *Mađari u Vojvodini* 114.- 122. Zelenika Milan, *O operacijama u Jugoslaviji 1941*. Vojnoistorijski glasnik, 4 (1951) 128-227.

⁹⁵Vökl, *Der Westbanat* 131.

⁹⁶Ibid. 18, 19. (v. kopiju pisma na prethodnoj strani). – Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, pod br. 19873/219.

ga da mađarska vojska smesta uđe u to mesto; apel je potpisalo stotina stanovnika, Mađara i Srba; nemačkog stanovništva u tom mestu nije bilo, a posebno je zanimljivo da su taj apel ravnopravno potpisali i Jevreji (među njima i onaj, jedini, Jevrejin iz delegacije koja je u ime stanovnika mesta dočekala i pozdravila kao oslobodiocice srpsku vojsku prilikom dolaska 1918. godine).⁹⁷

Slične molbe uputili su dan kasnije i stanovnici sela Majdan i Rabe, gde sem Mađara drugih nacionalnosti i nema, kao i stanovnici Banatskog Arandelova gde žive i Srbi koji su ravnopravno s mađarskim stanovnicima sela potpisali taj apel.⁹⁸ Upravo činjenica da u Novom Kneževcu, tom sedištu sreza, najsevernijeg u Banatu, kao i u pomenuta tri mesta koja se graniče s Mađarskom, gde je jedva bio po koji Nemač (1931. u celom srezu evidentirano je 3,6% Nemaca), ta molba ne izgleda nerazumljiva jer je postojala nada da će makar u taj srez, odnosno njegov najseverniji deo, ući mađarska vojska i bar taj deo Banata pripasti Mađarskoj: u Popisu Nemaca za evakuaciju iz Banata, sastavljen 2. septembra 1944, u celom srezu evidentirano je 1.207 Nemaca, od toga njih 1.046 živelo je u tri južna sela sreza koja se već graniče s krajevima gde Nemaca ima više, dok u ostalih desetak severnijih naselja sreza bio je svega 161 Nemač.⁹⁹ Još je 13. aprila 1941, kada je, praktično, već zauzeta bila cela Bačka, mađarsko vojno rukovodstvo tražilo je da mađarska vojska zauzme teritoriju severno od pruge Kikinda – Novi Bečej ili, bar, nešto severniju teritoriju do rečice Zlatice. Merodavni u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova još su 3. i 28. maja uveravali mađarske diplomate da će Banat pripasti Mađarskoj.⁹⁹ Ove lažne nade, nažalost, doprinele su da je tako malo Jevreja prešlo iz Banata u Bačku, što je prvih dana rata još bilo moguće i time izgubili mogućnost da izbegnu onu sudbinu koja ih je čekala.

Nemačka vojska ušla je u Banat, kako koji deo, između 9. i 12. aprila: 9. aprila, severno od Vršca u reonu Vatina i Malog Žama, a u opšti napad prešla je posle dva dana, zauzevši još istog dana, 11. aprila, Vršac i Petrovgrad, idući dan i najsevernije krajeve Banata i Pančevo, ne nailazeći na značajniji otpor (osim, unekoliko, u Alibunaru) jer su jedinice 6. jugoslovenske armije do tada, uglavnom, napustile tu teritoriju. Nemačke jedinice činile su motorizovane SS-jedinica „Das Reich” (Das Rajh) i motorizovani pukovi „Gross-Deutschland”, „Göring” (Gering), koji su sačinja-

⁹⁷Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, mikrofilm 1206/57.

⁹⁸Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 6/2 K. 27-A.

⁹⁹Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 29-34.

vali 41. korpus 12. nemačke armije.¹⁰⁰ S nemačkom vojskom vraćali su se i nemački vojni obveznici koji su pred jugoslovenskom mobilizacijom, uoči rata, prebegli u Rumuniju i Mađarsku. Bilo ih je nekih 6.000.¹⁰¹

U to vreme u Banatu živelo je između 4.200 i 3.215 Jevreja, zavisno od izvora tih podataka. Beogradska Jevrejska opština računala je da ih ima 3.600¹⁰². Valja napomenuti da se iz tih izvora ne vidi jasno odakle potiču te razlike. Verovatno prva brojka odgovara broju koliko ih je bilo pre rata a razlika otuda što su neki pali u nemačko ratno zarobljeništvo, neki izbegli u druge krajeve, krili se u okupiranoj Srbiji i sl.

S obzirom na to da je je pomenutim *Smernicama* određeno da Banat ostane pod nemačkom okupacijom i vojnom upravom, 5. juna u sporazumu s Aćimovićem dogovoreno je da Banat ima status autonomne pokrajine, jer „Banat je nešto posebno i s posebnim profilom”.¹⁰³ Doduše, Uredbom od 14. juna uključen je u Dunavsku banovinu, sa sedištem u Smederevu, ali dobija podbana sa sedištem u Velikom Bečkereku.¹⁰⁴ Doduše, Uredbom od 14. juna uključen je u Dunavsku banovinu, sa sedištem u Smederevu, ali dobija podbana sa sedištem u Velikom Bečkereku.¹⁰⁵ Ovom Uredbom ceo Banat, što znači i grad Pančevo do tada pod upravom grada Beograda, čini posebno područje i zaokruženu administrativnu celinu. Funkcija podbana (“Vizebanus”) pripada Nemcu koga postavlja Ministar unutrašnjih poslova „u sporazumu s vođom nemačke narodne grupe u Banatu”. Time je na ovoj teritoriji automatski počeli da važe svi jugoslovenski zakoni, sem onih koji su okupatorskim i kvislinškim propisima ukinuti i na ostaloj teritoriji vojnog zapovednika Srbije. Time je istovremeno omogućeno banatskim Nemcima da na ovoj teritoriji sada legalno uzmu, tj. zadrže svu građansku vlast, odnosno njene rukovodeće pozicije, što su faktički već imali odmah po dolasku nemačke vojske. Te vlasti, kao i pojedinci, pružale su veliku pomoć nemačkim službama, voj-

¹⁰⁰Ibid.

¹⁰¹Ibid. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 35. – Biber, *Nacizam in Nemci* 261. – Paickert G. C., *The Danube Swabians*. Martines Nijhoff, The Haag 1967 274-280.

¹⁰²Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402. – Veg, *Pripreme za ustanak* 7-10. – *Zločini fašističkih okupatora*.

¹⁰³Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402. – Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 29-34. – Vökl, *Der Westbanat* 131. – Koljanin mr Milan, *Nemački logor na Beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1992, 17-26

¹⁰⁴Glišić dr Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Rad, Beograd 1970, 23

¹⁰⁵Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945

nim i drugim, u svojstvu tumača i stručnjaka za lokalna pitanja, od prvog dana ulaska nemačke vojske u Banat jer ta vojska ovde nije nikoga poznavala niti je znala prilike pod kojim se ovde živi.¹⁰⁶ I u nemačkoj historiografiji je zabeleženo da su za kaos i rasulo jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu u velikoj meri zaslužni ovdašnji Nemci.¹⁰⁷

Koliko su banatski Nemci marili za, formalno, pretpostavljene u beogradskim ministarstvima ukazuju „...uputstva za rad uprave, za rad škola, za postavljanje činovnika, izdajemo, sporazumno s okupacionim vlastima, jedino i samo mi. Naloge sa svih ostalih mesta ne treba izvršavati...”, stoji u Listu naredaba (Verordnungsblatt der Volksgruppenführung), Službenom listu vodstva narodne grupe.¹⁰⁸ Podban, iako je na funkciji na kojoj se nalazio obavezan bio da komunicira s kvislinškim vlastima u Beogradu koje su mu bile pretpostavljene, redovno je direktno komunicirao s Upravnim štabom vojnog zapovednika Srbije jer su Komesarska odnosno Nedićeva vlada i resorna ministarstva bila bez stvarnog uticaja. Sve važnije funkcije i položaje u upravnom aparatu, u privredi i službi bezbednosti dobili su Nemci, osim u mestima i opštinama gde je živelo brojnije mađarsko stanovništvo gde su neke funkcije dobili i pripadnici mađarske narodnosti ali zamenici su im bili Nemci. U celom Banatu presudni uticaj pripao je tamošnjim Nemcima. Samim tim, vođa nemačke narodne grupe (Volksgruppenführer) u Banatu, u saglasnosti s okupacionim vlastima, usmeravao je celokupni rad upravnog aparata, dok je u Beogradu i ostalim krajevima Srbije gde je bilo Nemaca, bio samo njihov politički vođa.¹⁰⁹

Do koje mere su smatrali da je „kucnuo čas” odluke o sudbini krajeva gde oni žive, nakon što su se uverili da Bačka ostaje u okviru Mađarske, a Srem u okviru Pavelićeve Hrvatske, što znači da se ne može stvoriti država – ili, bar „gau” – ovdašnjih, a pogotovo ne može svih podunavskih Nemaca, odlučili su da stvore „Slobodnu državu Banat” (“Freistaat Banat”). Autor ovog rada video je još 1941. u Petrovgradu razapet ogroman transparent između Gradske kuće i najviše zgrade na suprotnom delu tog, najvećeg, trga u gradu, gde je ispisano bilo „Dieses Land war, ist und bleibt ewig deutsch” (= Ova zemlja bila je, sada je i ostaje zauvek nemačka). U tom pravcu vršene su i pripreme a svečano proglašenje bilo je predviđeno

¹⁰⁶Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*.

¹⁰⁷Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 17-25*.

¹⁰⁸Ibid. – Veg, *Pripreme za ustanak 7-10*.

¹⁰⁹Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 17-25*.

već za 1. maj. Međutim, za protagoniste ove ideje, neočekivano, iz Berlina stigao je telegram koji je potpisao Rajnhard Hajdrih (Reinhard Heydrich), šef sigurnosne službe nemačkog Rajha, u kome je kategorički zahtevano da se od ove namere odustane: „Pokušaj sprečiti u začetku. Ukoliko je neophodno, učesnike uhapsiti”.¹¹⁰ Uprkos tome, ovdašnji Nemci nisu odustali od ideje da se, kada se za to stvore uslovi, osnuje država „podunavskih Švaba” koja bi se zvala „Država princa Eugena” (Princ Eugen Staat) ili, bar, da se stvori jedan „Gau Rajha” (“Reichsgau”) koji će obuhvatiti, pored ostalog, i bačke Nemce i da će Nemci iz Banata, „osloboditi” Nemce u Bačkoj. To shvatanje vidi se i iz telegrama koji je, po ulasku mađarske vojske u Bačku, pomenuti dr Janko, putem špijunske radio stanice poslao u Berlin, gde ironično kaže „da bi radije hiljadu godina bili pod Hotentotima nego izloženi blagodetima krune Svetog Stefana”.¹¹¹ Ovakav stav Nemaca nije, naravno, ostao u Bačkoj nezapažen, na primer, u mađarskom dnevniku „Reggeli ujság” (=Jutarnje novine), koji je izlazio i pre rata u Novom Sadu, 1. maja iz pera Blažik (Blazsik) Ferenc objavljeno je članak „Beszéljünk nyíltan és őszintén az ünneprontokról” (=Govorimo otvoreno i iskreno o onima koji kvare praznik) gde se sasvim otvoreno napada taj stav Nemaca s obe strane Tise.

Iako je Banat u vojnom i građansko-administrativnom pogledu bio pod vojnim zapovednikom Srbije, kasnije, Komesarske uprave odn. Nedićeve Vlade, iako su iste uredbe i naredbe važile i za Srbiju i za Banat, iako su progoni Jevreja u Srbiji i Banatu vršeni ne samo po istom sistemu kao i drugde gde su vladali nacisti (registracija – obeležavanje – interniranje – deportacija – uništenje), sprovodili ih isti organi, beogradski Gestapo, iako je i u Banatu neposredno po svom ulasku okupator pljačkao jevrejske radnje i stanove, izvršio registraciju Jevreja, terao ih na teške fizičke radove, zlostavljajući ih pri tome, okolnost da je u Banatu živela brojna nemačka manjina, učinila je sudbinu banatskih Jevreja već na samom početku okupacije još težom od sudbine Jevreja u Srbiji.¹¹² Tome je nemačka štampa, ne samo ona koja je stizala iz Nemačke, doprinela u veoma velikoj meri šireći besomučni antisemitizam još pre Aprilskog rata.

Blizu dve godine pre nego što je do tog rata došlo, 19. maja 1939, Volksruf piše „... došlo je vreme velikog zalaganja i još jednom se upućuje poziv neodlučnima ... da se uvrste tamo gde nastupaju narodni borci

¹¹⁰Ibid. 22-24. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 98.

¹¹¹*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

¹¹²Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj br. 92, od 30. novembra 1944.

velikim maršem u nemačku budućnost naše narodne grupe..... 25. oktobra 1940. u istom listu stoji, pored ostalog, „....Naš rad, naše zalaganje i naša zemlja u službi su nemačke stvari. Tako treba da bude i dalje”ili „... Mi vidimo otuda da je upravo prostor oko srednjeg Dunava već vekovima nemačka interesna sfera... i ne može se zahtevati da jedan narod od sto miliona bude stisnut na prostoru kojim raspolažu i primitivni narodi s manjim brojem, pogotovo, ako se uzme u obzir da je nemački narod po pitanju stvaranja kulture na prvom mestu...”, i dalje, „.... nemačka stvaralačka snaga ovu zemlju (mислеći na ovaj deo države) je istrгла iz ruku Istoka i Balkana i dala joj nemačko lice” ili „... mi danas jasno vidimo svoju misiju: mi smo granični čuvari nemačkog životnog prostora na jugoistoku”. čak je i već pomenuti „Deutsches Volksblatt”, najtiražniji i najugledniji nemački dnevnik u Jugoslaviji između dva svetska rata i moderator nemačkog javnog mnjenja u državi, koji se, formalno držao nekakvog građanskog kodeksa u svojim napisima, objavljivao antisemitske članke, izbegavajući pri tome da piše konkretno o Jevrejima u Jugoslaviji.

Nedvosmisleno u nacističkom duhu pisane članke, „Volksruf” još pre rata donosi u svakom broju a kada državni organi intervenišu zbog takvog pisanja ili zbog izuzetno grubog rušenja ugleda države i mešanja u njene nadležnosti, dolazi do intervencija s najviših nemačkih mesta. Kao primer može se navesti da je uoči rata zbog anacionalnog držanja i širenja nacističkih ideja, jedan od vodećih ljudi Kulturbunda u Pančevu, advokatski pripravnik Lorand Menesdorfer, lišen čina rezervnog potporučnika, a kada je intervenisao nemački poslanik u Beogradu, fon Heren, već je posle mesec dana Menesdorferu vraćen oduzeti čin.¹¹³

Dok su za vreme Jugoslavije nemački listovi (izuzetak je list apatinskog sveštenika Berenca) antisemitske članke donosili manje-više prikriveno, posle okupacije nestao je svaki obzir. Odmah po okupaciji, novi list „Banater Beobachter” (Banatski osmatrač), organ Nemačke narodne grupe u Banatu, kako piše na naslovnoj strani, takoreći iz broja u broj piše huškački protiv Jevreja bez ikakvog obzira. Primera ima bezbroj. Tako, u broju od 1. jula donosi nepotpisani uvodnik i *Jevreji 27. mart u Beogradu*, 12. jula, članak pun kleveta o sovjetskom diplomati Maksimu Litvinovu ističući njegovo jevrejsko poreklo. 25. jula objavio je članak, opet bez potpisa, da je prema uputstvima Ruzvelta Jevrejin Teodor Kaufman, predsednik Američke fondacije za mir, pripremio plan za istrebljenje vaskolikog nemačkog naroda, na primer, pripadnici Vermahta će se sterilisati a Nemačka izdeliti

¹¹³Bešlin, *Vesnik tragedije* 57.

na pokrajine i priključiti okolnim zemljama, uz napomenu da to nije ništa drugo nego sinteza talmudske mržnje s Ruzveltovom spoljnom politikom (verovatno se mislilo na ideju američkog finansijskog stručnjaka Morgentaua da se posle rata Nemačka izdela na pokrajine i oduzme joj krupna industrija ali sterilizacija i pripajanje pokrajina okolnim državama tu nije ni pomenuto). 28. juna u uvodnoj kolumni piše da Evropa hoće da živi i stoga mora uništiti boljševizam i njegovog plutokratskog saveznika iza kojih stoji jevrejstvo. 6. avgusta objavljen je članak gde se navodi da Jevreji i njihovi drugovi imaju puna usta demokratije i drugih fraza tako da su svi zaključci koji iz toga proizlaze prazni i nisu ništa drugo nego sredstvo za obmanu. O jevrejskim ludorijama boljševističkog filma piše 9. avgusta. Zanimljivo da je u broju od 15. avgusta doneo, kratku, vest da se 14 (!) avgusta svi Jevreji moraju javiti u jevrejski logor. Uvodnik od 7. septembra ističe da ovdašnji Nemci moraju da vode ne banatsku nego opštenemačku politiku. U broju od 20. septembra piše da je saradnja englesko-američke plutokratije s boljševizmom samo posledica delovanja međunarodnog jevrejstva čiji je cilj da posle rata svetsko jevrejstvo eksploatiše sve narode sveta, itd. Pod istim inicijalima kao i u prethodno navedenom broju (W.S, verovatno su to inicijali kojim se potpisuje Sepp Wildner), zemaljski propagandni vođa, u članku *Svetsko jevrejstvo i rat*, stoji da je cela Amerika „pojevrejčena” (verjudet). Posle veoma opširnog izvoda iz Hitlerovog govora, 12. novembra isti list ističe da su Jevreji krivi za postojeći svetski požar. Ovakvih navođenja tog lista ima veoma mnogo.

„Volksruf” se ni pre rata nije trudio da krije svoju neograničenu privrženost nacističkoj ideologiji, što se, naravno, odnosi i na pisanje o Jevrejima. Na primer, zamerao je što se „Deutsches Volksblatt” ne libi da donosi reklame jevrejskih firmi ili što u jednom privatnom internatu u vlasništvu Jevreja, gde ima i jevrejskih vaspitača, uče i nemačka deca.¹¹⁴ U svom broju od 7. februara 1941, uvodno, na čitave dve strane donosi široke izvode iz Hitlerovog govora koji on redovno drži 30. januara, povodom godišnjice dolaska na vlast i ne propušta da tom prilikom navede Hitlerove antisemitske ispade. čak i u broju, na neki način svečanom, gde pozdravlja dolazak na vlast Petra II, 30. marta, donosi veliki članak predsednika Instituta za istoriju Rajha, „Jevreji i rat” pun antisemitskih kleveta.

¹¹⁴Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji. – Romano, *Jevreji Jugoslavije* 207. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136. – Mitrović R., *Odgovornost Folksdojčera za holokaust u Jugoslaviji*. Jevrejski pregled 1980, sv. 5-6, 7-11. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 376.

Posle okupacije, nestaju, tu i tamo, raniji nagoveštaji formalnih i jezičkih ograda u odnosu na Jevreje. Već u prvom broju pod okupacijom, 20. aprila, list dobija parolu: „čast, krv, tle“, moto koji je svojstven nacističkoj ideologiji. U broju od 25. aprila donosi telegram gde nemački funkcioneri u Banatu traže da se „nemački Banat proglasi za županiju Rajha (“Reichsgau”). Izjavu Alfreda Rozenberga (Rosenberg), jednog od vodećih ideologa rasističke teorije o nadmoćnosti nemačke rase, datu još marta meseca, donosi u broju od 10. maja: „Za Nemačku jevrejsko pitanje je rečeno tek onda kada i poslednji Jevrejin napusti prostor velike Nemačke“.

Uredbu koja se odnosi na Jevreje i Cigane donosi u broju 7. juna, a 29. juna članak „Srbija i jevrejstvo“, 19. jula takođe piše o Litvinovu u istom smislu kao što je pisao i gore pomenuti banatski list na nemačkom. članci „Nema polovičnih rešenja po pitanju Jevreja“ i „Jevrejsko ludilo u Sovjetskoj Uniji – istrebljenje ruskih seljaka“ objavljeni su u istom broju, 26. jula, a „Obmana s naseljavanjem Jevreja“ u broju od 9. avgusta. U članku „Jevreji u svetlu nauke“, 23. avgusta, naširoko se raspravlja o „talmudskom duhu“. Uvodnik 30. avgusta posvećen je „Jevrejsko-boljševističkim prljavštinama“, a u članku „Puritanizam i jevrejstvo“, u istom broju, raspređa se o englesko-jevrejskim vezama. Senzacionalistički je naslovljen članak 6. septembra „Staljin jevrejskog porekla?“, navodno deda mu je bio Jevrejin a nije isključeno da je bio ženjen Jevrejkom, a u istom broju u drugom jednom članku stoji da je u Varšavskom getu uvedena jevrejska policija jer su Jevreji prevaranti i krijumčari. Nastavak članka o puritanizmu i jevrejstvu objavljen je u broju od 13. septembra, a 27. tog meseca piše o berzanskim mešetarijama plutokratskog jevrejstva uz spominjanje Ročilda, naravno, u pežorativnom smislu, dok u članku „Svetsko jevrejstvo i rat“ piše da Jevreji stopostotno upravljaju filmom, pozorištem itd. Članak „Jevrejski rat“ objavljen je 4. oktobra i, po autorima, razume se samo po sebi da je za rat koji besni odgovorno jevrejstvo u svetu. „Nemačka mora umreti – cilj svetskog jevrejstva“, posebno u SAD, navodi se u članku od 11. oktobra. Nedelju dana kasnije, 18. oktobra, pored drugih antisemitskih članaka, piše da je težnja za emancipacijom jevrejstva velika zabluda. članci „Jevreji nisu Nemci“ i „Socijalna boležljivost jevrejstva i socijalizam“, objavljeni su 25. oktobra, a 31. oktobra, opet dva članka, „Sedam jevrejskih ispovesti“ i „Velika jevrejska mržnja“. Sasvim u duhu nacionalsocijalističke rasne teorije, u svim člancima Jevreji, „jevrejstvo“, celog sveta čine jednu homogenu celinu, sasvim svejedno gde žive i šta rade.

Nabrajati takve naslove, pune mržnje prema Jevrejima, moglo bi se još veoma mnogo. Ni u ovde navedenom periodu nisu pomenuti svi huškački članci protiv Jevreja. Za ilustraciju postojećeg stanja, verovatno, dovoljno je i ovo što je navedeno.

Ubijanja i zlostavljanja

Ova višegodišnja huškačka kampanja protiv Jevreja, spektakularni uspesi nacističke Nemačke na diplomatskom a, posebno, na vojnom planu, mogućnost da se, faktički, prigrabi sva vlast i, što je veoma bitno, pravo na pljačku jevrejske imovine bez ikakve odgovornosti i za simboličnu naknadu, neosporno, doprinelo je u najvećoj meri da Jevreji u Banatu budu isporučeni na nemilost tamošnjeg nemačkog stanovništva. činjenica da je u Banatu živela, srazmerno, brojna nemačka manjina, učinila je da sudbina banatskih Jevreja već prvih sati – ne dana već sati – bude donekle različita od sudbine onih u Srbiji. Fanatizovane, nacistički nastrojene mase tih Nemaca, neznatne izuzetke zvali su „belim čivutima“, čim im se dolaskom nemačke vojske stvorila mogućnost, zverski su se bacile na jevrejski živalj. Posebno nemački omladinci i oni srednjih godina prosto su besneli i tražili da vide mučenje, krv, da pljačkaju, da nepoštedno proganjaju sve što je jevrejsko. To masovno učešće banatskih Nemaca u progonima Jevreja činilo je da su protivjevrejske mere u Banatu imale oštriji i svirepiji karakter, da je njima bio obuhvaćen mnogo veći broj žrtava i da su vremenski obavljene u mnogo kraćem roku nego u Srbiji. Nekoliko dana po ulasku nemačke vojske u Banat, nekih 25% Jevreja bilo je po zatvorima.¹¹⁵

Komandanti pojedinih mesta bili su nosioci celokupne vlasti i na ključne pozicije postavljali su, gde je za to bilo mogućnosti, domaće Nemce, na primer, u Pančevu, Vršcu, Petrovgradu, Velikoj Kikindi itd. O ovim promenama stanovništvo Banata bilo je obavješteno posebnim plakatima i proglasima. Tako, mesni komandant u Petrovgradu objavio je već 15. aprila „Poziv“, plakat na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku, saopštenjem stanovništvu o ustrojstvu nove vlasti i izdate su neke naredbe, pored ostalog da sve jevrejske radnje imaju ostati zatvorene i obeležene natpisom „Jevrejska radnja“.¹¹⁶

¹¹⁵Ibid.

¹¹⁶Ibid. 380.

Na dan 20. aprila 1941. u Beogradu je formirano vojno-upravno telo za Srbiju, ustanova Vojnog zapovednika u Srbiji, kome je bio potčinjen i Banat. Svu vlast sprovodio je preko dva štaba, Komandnog i Upravnog koji je vršio nadzor na civilnom upravom. Kasnije, formiran je štab generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji. Tada počinje prenošenje uprave s komandanata operativnih jedinica na poseban vojno-upravni aparat. Za Banat, s požarevačkim okrugom, bila je nadležna Zemaljska komanda (Feldkommandatur 610) kojoj je pripadalo nekoliko Okružnih komandi (Kreiskommandatur) i Mesnih komandi (Ortskommandatur), a za Banat bila je nadležna „Kreiskommandatur I/823“ sa sedištem u Petrovgradu. To je početak stvaranja jedinstvene vlasti u Banatu koncentrisane u rukama tamošnjih Nemaca: s obzirom na to da su svi organi vlasti i ustanove bile neposredno podređene pomenutoj Okružnoj komandi, ona je stavljena pred složene zadatke i da bi mogla da ih obavi, na predlog vođstva banatskih Nemaca, imenovala je opunomoćenike za civilnu upravu za ceo Banat. Pored toga, odgovarajuće okupatorske službe bezbednosti i policije u Beogradu, nadležne za akciju uništenja Jevreja, imale su ispostavu i u Banatu i one su takođe angažovale domaće Nemce.¹¹⁷

“List uredaba Vojnog zapovednika Srbije” od 16. maja 1941. donosi uredbu po kojoj se dozvola za obavljanje uredničkog poziva mogla izdati samo licu koje nije Jevrejin (ili Ciganin) niti je oženjen Jevrejkom. Isto takva Uredba odnosila se i na rad u oblasti pozorišta i filma. Dve nedelje kasnije (31. maja) objavljena je Naredba ko se smatra Jevrejinom a propisi o tome sasvim odgovaraju tzv. Nirnberškim zakonima iz 1935. Istom Naredbom je naređeno da se popišu i registruju svi Jevreji i ustroji tzv. Jevrejska kartoteka. U Beogradu formirana je i posebna Jevrejska policija, u sklopu Gestapoa, kojom je rukovodio SS-Untersturmführer (Untersturmfirer odgovara činu potporučnika u redovnoj vojsci) Fric Štrake (Fritz Stracke). Prema odredbama iste Naredbe morali su, kao znak raspoznavanja, oko leve ruke da nose žutu traku sa šestokrakom Davidovom zvezdom s natpisom „Jude“ (Jevrejin). Nisu mogli biti javni službenici, bila je striktno zabranjena praksa advokatima, lekarima, zubnim lekarima (osim kada je reč o lečenju Jevreja), veterinarima, apotekarima. Uveden je prinudni rad za Jevreje oba pola od 14 do 60 godina (za žene od 14 do 40 ili, po drugom podatku, od 16 do 45 godina) i to „za popravku ratom nastalih šteta“. Zabranjen im je pristup u javne lokale, bioskope, pozorišta, kafane, osim onih koji su posebno obeleženi da tu mogu doći i

¹¹⁷Ibid. 379.

Jevreji. Policijski čas za Jevreje bio je od 20 do 6 časova. Naređeno im je da do 15. juna prijave svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu nadležnoj Okružnoj komandi. Praktično, hranu su mogli da kupuju samo nekoliko sati na dan, hodati su smeli samo kolovozom a ne trotoarom. Svi zaposleni Jevreji (i Jevrejke) u javnoj i privatnoj službi odmah su otpušteni bez otkaznog roka i ikakve naknade.¹¹⁸

Ova Naredba za Jevreje u Banatu nije donela ništa novo jer su već od prvog dana okupacije na osnovu naredbi raznih organa vlasti, vojnih i građanskih, stavljeni u još teži položaj nego što je objavljena Naredba predviđala, tom Naredbom samo je kodificirano faktično stanje.¹¹⁹

Zabeležiti sva ubijanja, pogotovo zlostavljanja, nije bilo moguće. Zlostavljanja Nemci nisu smatrali vrednim beleženja tako da o tome nisu ni ostavljali pisane tragove, a o ubijanjima samo se onda pisalo kada su ta ubijanja vršena za odmazdu i tada plakatirana da bi se stanovništvo zastrašilo. A lica koja bi o zlostavljanjima i neobjavljenim ubijanjima nešto i znala, ukoliko su živa dočekala kraj okupacije, mogla su tek onda da svedoče, međutim, to je bilo posle više od tri i po godine i za to vreme se što-šta već zaboravilo. Računa se da je prvih nedelja okupacije u Banatu bilo dvadesetak ubistava Jevreja.

Kako su ta ubijanja i zlostavljanja vršena, biće prikazano na primeru Pančeva, Petrovgrada i Velike Kikinde i manjih mesta u okolini tih gradova jer je, manje-više, tako bilo u svim ostalim mestima u Banatu, a intenzitet i karakter tih pojava zavisio je od toga da li u tom mestu ima a ako ima koliko ima Nemaca i od njihove maštovitosti da smišljaju načine zlostavljanja i mučenja.

Pančevo i južni Banat

U Pančevu je 22. aprila streljan Aleksandar Haker a Jakob Cadik obešen, u Kovačici ubijen Jene Vajs, učitelj, u Alibunaru dr Hinko Has. Glavnu reč pri određivanju lica za streljanje imao je dr Hans Leitner (Lajtner), advokat, istaknuti član Kulturbunda koji se pre rata stalno kretao u srpskom društvu i tu bio poznat pod imenom „čika Joca”.¹²⁰ Mrtve su dolazili da vide domaći Nemci, među njima bilo je i trudnica i žena s decom, na

¹¹⁸Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 36-37.

¹¹⁹Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj br. 92, od 30. novembra 1944.

¹²⁰Ibid.

samom groblju priređivali su prave orgije, mrtvima čupali kosu, stavljali im cigarete u usta, cilindar na glavu.¹²¹

U Vršcu glavnu reč u zlostavljanjima imali su istaknuti članovi Kulturna društva Kurt Kirchner (Kirchner) i Eder Gerhard. Okrutni su bili i prema Srbima, šikanirali su ih na razne načine, a u Beloj Crkvi jedno vreme je i Srbima bilo zabranjeno da hodaju trotoarom i tamošnji Nemci gledali su na njih kao da su neka niža bića.¹²²

Jevrejima nije bilo bezopasno ići ulicom, jer su ih već i mala deca, indoktrinirana antisemitizmom, pljuvala i psovala. Tako, dr. Lilu Stejić, napali su vičući „ti prljava jevrejska krmačo“. Ako su Jevreji slučajno pogrešili i išli trotoarom a ne kolovozom, bili su premlaćeni od dotadašnjih svojih nemačkih sugrađana, kao što se to dogodilo u Vršcu i Beloj Crkvi. Raniji prijateljski odnosi nisu bili nikakva smetnja domaćim Nemcima ne samo da izbegavaju svaki susret s Jevrejima nego i da podnose prijave protiv njih. I najmanji razlog bio je dovoljan da tako postupe, na primer, kada su neznatno duže ostali u kupovini nego što su smeli da se kreću po gradu, to je bio povod za prijave. Svaki čas se dešavalo da je nemačko stanovništvo upadalo u stanove Jevreja radi pljačke ne samo u Pančevu nego i u drugim mestima južnog Banata, u Vršcu, Beloj Crkvi, Alibunaru.

Naročitu mržnju pokazivali su prilikom odvođenja Jevreja na prinudni rad kada se svuda orilo: „Dobro je, dobro, samo na rad s tim gadovima“.

Jevrejska groblja su demolirana, nadgrobni spomenici rušeni, nadgrobne ploče lomljene, groblje u Pančevu pretvoreno u nužnik. Za etabliranje javne kuće u Pančevu namenjene vojsci, naređeno im je da lično kroz grad, usred bela dana, prenesu u roku od nekoliko sati sve šta je potrebno za tu „ustanovu“, tako da su Jevreji prenosili lavore, vedra, irigatore, otomane, jastuke, ogledala itd, i za sve to vreme ismejavani od tamošnjih Nemaca.¹²³

Za razliku od postupaka u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije neposredno po ulasku Nemaca gde su Jevreje hapsili pojedinačno i u relativno malom broju, hapšenja u Banatu, odmah su bila veća, u Pančevu je pr-

¹²¹Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945.

¹²²Plakat o pljački (u Pančevu). Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji, br. 7422. – Srđanović – Barać dr Olga, *Pančevački Jevreji i fašistička okupacija sa posebnim osvrtom na sudbinu pančevačkih Jevreja i zdravstvenih radnika*. Jevrejskih almanah 1965-1967.

¹²³Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 130. – *Zločini fašističkih okupatora* 12-13.

vih dana uhapšeno dvadesetak lica. Hapsili su pre svega imućne, videne osobe. Posle šikaniranja i ponižavanja, puštali ih i onda ponovo hapsili. Rabina su naterali da prilikom čišćenja i pranja automobila peva molitve na hebrejskom a dok je pevao bio je tučen. Posle su naročito hapsili lica protiv kojih je postojala kakva dostava od članova Kulturbunda. Hapšenja su bila svakodnevna. Uhapšeni su zatvarani u bivšu fabriku svile, otuda se zatvor zvao „Svilara“. Preko dana ponižavanja i zlostavljanja vršena su prinudnim radom. Pri tome redovna pojava bila su psovanja, pljuvanja, grdnje. Nisu bili izuzeci ni šamaranja, batinjanja. Terali su, naročito intelektualce, trgovce, rabine, da golim rukama čiste nužnike i zagadene prostorije (autor ovih stranica u jednom drugom mestu Banata morao je na isti takav način da čisti nužnike), da peru prozore, sobe, hodnike svojim rubljem i odelom, pa čak i bradom. Uprezali su ih u kola i fijakere umesto konja i terali ih bičem da prevoze drva i druge stvari pojedinim Nemcima ili nemačkim ustanovama u gradu ili ih tako terali u dvorištu zatvora. Gonili ih da potpuno tupim testerama režu drva, zatim ih prebijali zbog „lenjosti“ i sl. Rabinima je bilo zabranjeno da drže bogoslužjenja, sinagoge su pretvorene u zatvore ili magacine. Uveče stražari su u zatvoru često priređivali razne „priredbe“ na koje su imali slobodan pristup i članovi Kulturbunda, njihove žene i deca.¹²⁴ Glavne tačke „programa“ izvodili su zatvoreni Jevreji. Priredbe su počinjale obično raznim antisemitskim pesmama, u kojima im se preti progonom, batinama, klanjem, a veliča nemački narod i njegovo junaštvo. Posle pesama redale su se druge „zabavne“ tačke. Stariji Jevreji morali su da idu po sobi četvoronoške, da se prevrću preko glave, da jedan drugog jašu i sl. Jedna od omiljenih tačaka bio je „duet“, „Dajč-Đarfaš“, po imenima izvodača, dvojice istaknutih Jevreja iz Pančeva: izvodila se na taj način što su se ova dvojica morala četvoronoške brzim pokretima kretati po podu dvorane, a Đarfaš je povremeno u puzećem stavu morao da se provlači ispod trbuha svog partnera što je bilo teško i naporno pa je često dolazilo do obostranog padanja i prevrtanja. U tom bi slučaju prisutni „režiser“, Franc Keler (Franz Keller), zloglasni Žoli, komandovao „odmor“, što je značilo da je Đarfaš morao sestiti na trbuh svog partnera. „Priredbe“ su se završavale „igrankom“ u kojoj su pored Jevreja učestvovali i nemački stražari. Josifu Dajču, pančevačkom brodovlasniku, ali i drugim Jevrejima, naređeno je da se skinu goli i nasred dvorane, u prisustvu vojnika i domaćih Nemaca, plešu valcer, polku, folkstrot

¹²⁴Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 22-24. – Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“ 22-23. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 132-134.

i drugo, i to sa stražarima koji su im za vreme plesanja teškim cokulama punim eksera namerno gazili gole noge tako da su bile oblivenne krvlju.¹²⁵ Ta tačka izazivala je veliko veselje prisutnih jer se žrtva za vreme igranja zbog jakih bolova savijala, grčila i na sav glas jaukala. Dr Ernest Arvaš, advokat iz Pančeva, morao je izmučen i izmrcvaren na sav glas da peva nepristojne pesme.¹²⁶

Po svim zatvorima bile su uobičajene „šale” s izvođenjem zatvorenika na streljanje ili vešanje: usred noći upadali bi u zatvor, sa spiska je prozvano nekoliko zatvorenika, ove bi izveli u dvorište zatvora, vezivali, postavljali uza zid, škljocali zatvaračima, izdavalu komande kao da vrše sve pripreme za streljanje, zatim sve prekidali, premeštali zatvorenike uz drugi zid, ponovo postrojavali vojnike itd, da bi na kraju uz ismevanje vratili zatvorenika u ćeliju. (U drugom jednom mestu tako su postupili i s autorom ovih stranica, međutim, toliko iscrpljen od svakodnevnog rada i šikaniranja, probuđen nije ni bio svestan šta s njim događa i tek kada je vraćen u ćeliju osvestio se i shvatio kakvu su nečovečnu igru igrali s njim).

Sva nemačka deca u Pančevu i okolini bila su učlanjena u „Hitler-Jugend” a, žene u „Frauenverein” (Žensko društvo) u čijem su okviru obavljale pomoćne dužnosti koje su poverene ženama (rad u bolnici, prihvatanje nemačkih trupa u prolazu, nadzor nad zarobljenicama itd.).¹²⁷

U svim jevrejskim radnjama, firmama, fabrikama, postavljeni su komesari, skoro isključivo domaći Nemci. Koristeći se mogućnostima koje su im stajale na raspolaganju, za kratko vreme obogatili su se pljačkom stvari, robe i novca nađenim u prisvojenim objektima. Na primer, u Pančevu, u Flajsigovoj elektrotehničkoj radnji postavljen je za komesara tamošnji Nemač Lenc, a u Dajčovoj košarskoj radnji takođe Nemač, Bruno Rudolf, obojica bivši nameštenici u tim radnjama; posle nekoliko meseci otvorili su za sebe nove radnje popunjene robom opljačkanom iz Flajsigove odnosno Dajčove radnje. Tako je bilo i s radnjom Oskara Fišgrunda gde su u radnji i na njegovom imanju postavljeni za komesara Franc Vild (Franz Wild), knjigovođa te radnje, Nemač iz Pančeva, a na imanjima Ludvig (Ludwig) Jaraus i Mihael Rajzer (Michael Reiser), Nemci iz obližnjeg Kraljevićeva.¹²⁸

¹²⁵Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 22-24. – Manoschek, *Serbien ist Judenfrei* 22-23. – Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 132-134.

¹²⁶Janjetović Zoran, *Folksdojčerke*. Nedeljnič „Vreme” 29. avgust 2001, 61-63.

¹²⁷Anketna komisija u Pančevu. Izveštaj od 17. maja 1945.

¹²⁸Ibidem.

Stalno zlostavljani, držani u neizvesnosti, ohrabrivani ili, naprotiv, plašeni raznim glasinama o budućnosti koja ih ošekuje, živeli su od danas do sutra sve vreme dok nisu deportovani. U južnobanatskim srezovima Pančevo, Vršac, Bela Crkva, Kovin, Kovačica, Alibunar, uspelo je da preživi svega 9% Jevreja.¹²⁹

Petrovgrad i srednji Banat

U Petrovgradu, najvećem gradu Banata, živelo je i najviše Jevreja u toj regiji, oko jedne trećine svih banatskih Jevreja.

S progonima i pljačkom jevrejske imovine, domaći Nemci otpočeli su još pre ulaska nemačke vojske. To potvrđuje i izveštaj mesne komande od 25. aprila 1941. kojim se razni predmeti od zlata, srebra, nakit, dolari i dr. prosleđuju SS-diviziji „Das Rajh”; u izveštaju se konstatuje da je ove predmete domaća nemačka pomoćna policija zaplenila od Jevreja još pre ulaska nemačkih trupa.¹³⁰

Posle podne između 3 i 4 sata 14. aprila 1941. ušao je u grad automobilom SS-obersturmbanführer (SS-oberšturmbanfirer, odgovara činu poručnika u redovnoj vojsci), Jirgen Vagner (Jürgen Wagner), sa 2-3 SS-ovca, a nekoliko minuta kasnije i jedna grupa naoružanih biciklista u crnim uniformama, organizovanih odmah posle odlaska jugoslovenske vojske i policije iz grada. To su bili omladinci iz grada i okolnih nemačkih sela.¹³¹

Valja navesti da su takve, crne, uniforme nosili pripadnici organizacije „Deutsche Mannschaft” (Nemačko ljudstvo) koja je vršila policijsku službu u Banatu i kasnije, većina tog ljudstva uključena je u SS-diviziju „Princ Eugen” (U SS jedinicama služili su velikim delom Nemci van Nemačke). To ljudstvo, ilegalno, počelo je da se stvara u svim mestima u Vojvodini gde je bilo Nemaca u većem broju još 1939. godine, pa i ranije, u vidu sportskih i sličnih društava.¹³² Nemci iz Banata još pre nego što je 1942. oformljena „Princ Eugen” divizija, sastavljena skoro isključivo od banatskih Nemaca, zajedno s nemačkom vojskom učestvovali su, bilo ih je preko 1.000, u „akcijama čišćenja” 1941. u zapadnoj Srbiji, na planini

¹²⁹Mitrović, *Sudbina Jevreja* 265-271.

¹³⁰Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 383.

¹³¹Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 9-10. – Mirnić, *Nemci u Bačkoj* 25-36.

¹³²Manoschek, *Serbien ist Judenfrei*.

Ceru i u Šapcu.¹³³ U okviru nemačkih oružanih snaga bili su i na Istočnom frontu gde su, po izjavama preživelih pripadnika jedinica prinudnih radnika iz Bačke, prema jevrejskim radnicima bili tako brutalni da su im takvo postupanje zamerali i nemački oficiri.

Nije prošlo ni tri sata od kada je Vagner ušao u grad, a pripadnici „manšafta” počeli su s odvođenjem odraslih jevrejskih muškaraca u logor, tj. u podrum Centralne osnovne škole i u zgradu bivše županije, i to uglavnom imućnijih, od kojih se naslućivao bogat ćar. Odvođenje je trajalo celu noć. Odvedeno je petsto osoba, od toga dvadesetak žena. I ovi zatvorenici, kao i u drugim mestima, morali su, narednih dana, da peru automobile i kamione, ulice i nužnike a kada su stražari приметili da koriste krpe i četke koje su našli u hodniku, u nužniku, naredili su da taj posao obavljaju golim rukama.

Hapšenja su vršena i u drugim mestima srednjeg Banata, na primer, u Novoj Crnji. Hapšena je i odojčad. Prilikom kontaktiranja s vlastima bili su izloženi svakovrsnom zlostavljanju, ponižavanju, šikaniranju, bez obzira na pol i starost.

Posle interniranja Nemci su ih uveravali da će ih pustiti na slobodu ako u roku od dva-tri dana polože svotu od 20 miliona dinara, u gotovu, nakitu ili u drugim vrednostima. Zbog toga im se dozvolilo da u pratnji vojnika ili pripadnika „manšafta” mogu u gradu ili van grada da prikupljaju svotu koja se od njih traži. Kada su u traženom roku skupili novac u gotovom, u nakitu i drugim vrednostima, pozajmivši od prijatelja i poznanika zamašne svote, nadali su se da će biti pušteni svojim kućama jer je procenu nakita i dragocenosti vršio isti zlatar koji je vršio procene i sudu. Međutim, Nemci su osporavali procenjenu vrednost i smanjili je za 50-60%. Na taj način nedostajalo je nekoliko miliona dinara pa internirane nisu otpustili. Dobijenu svotu, razume se, vlast je zadržala.¹³⁴

Na dan 24. aprila obešen je Viktor Elek, direktor Fabrike šećera a da nikakva ozbiljna tužba protiv njega nije ni postojala. Obesili su ga Peter Luc i Bela Sekereš.¹³⁵ Obešen je, možda, zbog toga što je smatran najimućnijim Jevrejinom u gradu, iako su i tamošnji Nemci dobro znali da je Elek bio jedan od najvećih dobrotvora ne samo jevrejskoj zajednici nego i mnogih kulturnih društava. Milionskim sumama pomagao je gradsku upravu mada je Fabrika bila oslobođena gradskog prireza. Tom prilikom

¹³³Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹³⁴Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11.

¹³⁵Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402.

streljan je Cveja (Svetozar) Cukić, Srbin iz susednog Aradca, jer je godinu-dve ranije prilikom fudbalske utakmice u nedalekom Elemiru, nehотиčno prouzrokovao smrtonosnu povredu Hansu Bonu, članu fudbalskog kluba „Švebiše“. I Elek i Cukić prilikom sprovođenja na gubilište odavali su znake iznemoglosti od dugog mučenja. (Autor je s ocem pokojnog Cukića bio zatvoren; „čika Cukić“, kako su ga zvali zatvorenici, bio je zatvorski „brica“, a zatvoren je bio samo zbog toga što je bio otac pomenutog Cveje). Zbog „dela sabotaže“ streljan je, zajedno s drugima, Samuel Frank, iz Kikinde. Na istom mestu, zvanom Bagljaš, 31. jula, među 90 streljanih, bila su braća Šlezinger, Tibor i Ladislav (pogrešno je navedeno da se Ladislav zvao Đura), iz Novog Kneževca a navodno iz tog mesta bio je i streljani Herman Bergl.¹³⁶

Početkom maja svi Jevreji internirani su u kasarnu na kraju bivše ulice Kraljice Marije (pre se zvala Melenačka ulica). I tu su se nalazili, kao i do tada, pod stražom SS-ovaca i pripadnika „manšafta“. Jedan od glavnih zadataka tamošnjih Nemaca bio je i taj da se od Jevreja dok su u logoru oduzme imovina. Jedne noći pozvani su da se svojevolumno odreknu svojih kuća i drugih nekretnina. Onima koji su se kolebali da to učine stavljeno je do znanja da će biti izloženi teškim represalijama. Pretnje mučenja na razne svirepe načine bile su svakodnevnne, redovno noću, ali je do stvarnog fizičkog mučenja došlo samo u dva-tri slučaja, i to kao osveta pojedinaca zbog sukoba ranijih godina. Tako, neki vodnik po želji jednog nemačkog omladinca tukao je bičem po polnim organima Mikloša Franka, maturanta srednje škole, dok nije pao u nesvest i tek na intervenciju jednog gestapovca Frank je pošteđen daljeg mučenja. Žiga Piliš masiran je vrelom peglom samo zbog toga što svojevremeno jednom Nemcu nije pozajmio kofer. Hotelijer Hari Kon pokušao je da pobegne, uspeo je da se krije jedno vreme, a kada je uhvaćen, jedan SS-ovski podoficir peglao mu je vrelom peglom gola leđa, vršio je „plastičnu operaciju“ da mu ispravi grbu, a zamerio im se i zbog toga što se 27. marta u svojoj kafani priključio Srbima koji su se veselili. Arminu Armu, prodavcu građevinskog drveta, naredeno je da u dvorištu logora podigne 2-3 vešala. I to je bio akt zastrašivanja jer su u logor pustili vest da će sva jevrejska deca mlađa od 15 godina biti vešana. Internirani su stalno bili izloženi teškim psihičkim i fizičkim mučenjima i teškim radovima, noću često buđeni snažnim reflektorskim lampama i ispitivani. Njihov rad niti je bio potreban niti od koristi, vršio

¹³⁶Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

se samo zato da se internirci ponize. Naročito su se svetili ovdašnji Nemci svojim bivšim šefovima.

Internircima je bilo dozvoljeno da se sami hrane, od svojih sredstava, a dozvoljeno im je da se oformi kantina, čiji je poslovođa bio je internirac Mano Klajn. Zapovednik logora, Hans Gosman (Gosmann), nesvršeni učitelj iz obližnjeg Kleka, više puta je noću naređivao da se kantina otvori i onda su on i stražari uzimali šta su hteli ne plaćajući ništa. Mladi Jevreji bili su primorani da kopaju rake za one koje je okupator streljao. Među onima koji su upotrebljavani kao zaprega bilo je i ljudi starijih od 70 godina. Dokle je išao bes ovih Nemaca može se videti i po tome što su nekoliko dana posle prvih odvođenja Jevreja u logor, do temelja srušili Sinagogu, jednu od najlepših građevina u gradu.¹³⁷

Dok su bili u logoru dugo nisu imali slamarice, pokrivače, a te godine proleće je bilo dosta hladno. Kada su zatvoreni, izvršena je premetačina u stanovima odvedenih i mnogo nameštaja i pokućstva odneto je i smešteno u magacine Fabrike čarapa i Fabrike tepiha. Te stvari su prodavane, prvenstveno Nemcima, po bagatelnim cenama. Jevrejima je dozvoljeno da u logor unesu nameštaj, krevete, otomane, ormane jer su im govorili da će tu ostati, možda, do kraja rata (što sam i sâm čuo kada sam, kasnije, bio u tom logoru). Nemci su računali da će taj nameštaj i onako tu ostati.

Velika Kikinda i severni Banat

Postupak prema Jevrejima i u Velikoj Kikindi, bio je, u suštini, isti kao i u drugim mestima Banata, u zavisnosti od toga da li je i koliko je u tim mestima bilo domaćih Nemaca. Kikindskog rabina, dr Vilima štajnera, upregnuli su u seljačka kola natovarena ciglama, na pleća su mu stavili okovani am a u usta žvale i tako ga terali da vuče kola oko kasarne. Mučitelji su se grohotom smejali toj „igri“ a rabina je oblivao znoj dok nije pao od iznemoglosti. Onda su se bacili na njega, udarajući ga sve dok se nije onesvestio. Svesti je došao tek uveče, a kada se svega setio, iščekujući da će se narednih dana ponoviti ono što se s njim desilo, izvršio je samoubištvo. Nije bio jedini.¹³⁸

¹³⁷Tabački Ljubomir, *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*. Serija Hronika, knj. 37, Novi Sad 1982, 266. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 13.

¹³⁸Tabački, *Kikinda u narodnooslobodilačkom ratu* 266.

Za prvo streljanje, 23. aprila, određena je grupa Jevreja i jedan Srbin, Dragomir Gašić, oženjen Jevrejkom, da iskopaju poveću raku. Nemci nisu bili zadovoljni brzinom kojom rade pa je njihov komandant batinom udarao kopače da rade brže.

I u Velikoj Kikindi su razrezali namet Jevrejima odmah po ulasku nemačke vojske. Naređeno im je da uplate 2.500.000 dinara „na ime otkupa ličnog rada“, od toga uplaćeno je preko 1.500.000 u gotovom i blizu milion i po dinara u uložnim knjižicama, što im je pomoglo da se vrate svojim kućama. Pljačkali su šta su hteli. Na primer, jedan nemački vojni lekar opljačkao je ordinaciju dr Ladislava Semzea i apoteku Karla Gotfrida, ceo inventar i lekove; naredio je da se sve to natovari na kamion i odneo.¹³⁹

U Mokrinu, velikom selu nedaleko Kikinde, Peter Unterviner (Unterwiener), šef tamošnje policije, pokupio je Jevreje i Rome u zgradu Kulturbunda. čim su stigli naredio im je da poležu potrbuške i onda su on i njegovi saradnici počeli da ih tuku kundacima, koljem, bičevima i svakojakim štapovima, bilo je štapova od bagrema punih trnja, svaki je udarac izazivao užasne bolove. Kada su Jevreji pali onesvešćeni od batina, Romi su u dvorištu morali da ih postave pored stolova i da sa stolova skaču na njih. Onesvešćenog Jenea Brunera Romi su držali uspravnog dok su prisutni revolverom pucali pored njega da bi videli da je li još živ, govoreći „pravi se“. Kada nije ni tada pokazivao znake života, bacili vedro vode na njega, no, ni na ovo nije dolazio svesti. Onda su uzeli jednu gvozdenu šiljatu šipku i njom ga boli u otvorena usta čak u grlo pri čemu se on strahovito bacao jer su ga na taj način kroz otvorena usta klali. Posle toga, Romima je naređeno da ga odnesu na groblje i da ga tamo zakopaju a dok su kopali raku, naišao je policajac Petrus Klem (Klemm), žrtvi povadio zlatne zube i s prsta skinuo zlatni prsten s brilijantom. Kad su ga u raku zakopali, krenuvši put sela, naišli su batinaši iz zgrade Kulturbunda, naredili da se žrtvi otkopa glava, onda su ispalili tri metka u glavu i naredili da se ponovo zakopa.¹⁴⁰

Surovosti različitog stepena bilo je u svim mestima gde je bilo Jevreja.

Da su ta, u ovim krajevima već vekovima, nezamisliva zlostavljanja i ponižavanja bila uglavnom samo u mestima gde su domaći Nemci imali svu vlast u rukama, pokazuje primjer jednog mesta u severnom Banatu gde, kako je navedeno, domaćih Nemaca nije bilo: jednom jevrejskom

¹³⁹Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129.

¹⁴⁰Ibid. 131.

omladincu mesna vlast dozvolila je da pređe u Bačku radi lečenja, tamo se zadržao nekoliko nedelja i, na svoju nesreću, potom se vratio svojoj kući.

A onda, za Jevreje iznenada, došla je internacija i deportacija.

Hapšenja i deportacija

Svi Jevreji Banata koji još nisu bili u logorima ili zatvorima, uhapšeni su između 14. i 15. avgusta. Negde su hapšenja počela posle podne, negde noću. Hapsili su nemački vojnici, policajci i pripadnici „Manšafta”, one koje su hapsili noću digli su iz postelje, svima su dali samo toliko vremena da se spreme i ponesu najpotrebnije, onoliko koliko mogu sami nositi.¹⁴¹

Južni Banat

Jevreji iz južnog Banata, iz Pančeva i okoline, po hapšenju sprovedeni su u zgradu Predstojništva policije. Prilikom hapšenja bili su podvrgnuti strogom i detaljnom pregledu, oduzet im je sav nakit, stvari od vrednosti i novac onima koji su imali više od 3.000 dinara (toliko su, uglavnom, dozvoljavali da uhapšeni zadrže i u drugim krajevima Banata). Pregled i oduzimanje vršili su pančevački policajci na čelu s Hansom Petersom-Petrovićem, referentom za jevrejska pitanja u gradu. Istog dana špediterskim kolima sprovedeni su do Dunava a zatim skelom do Beograda. Tamo su otpušteni da se sami snađu, grad nisu smeli da napuštaju. U ostalim mestima južnog Banata, u Vršcu, Beloj Crkvi, Alibunaru, Debeljači, hapšenja su vršena na isti način kao i u drugim mestima, osim u Alibunaru gde je policija prethodno javila Jevrejima da budu spremni za put u Pančevo. Belocrkvanske Jevreje uhapsili su između 22 i 23 sata i smestili ih u zatvor Okružnog suda gde su im oduzimate „suvišne” stvari a sutradan kamionima sprovedeni su u pančevačku tzv. Malu kasarnu. U isto vreme u tu kasarnu dovedeni su Jevreji i iz drugih mesta i iste noći transportovani Dunavom za Beograd gde je jedan, manji, deo raspoređen po jevrejskim stanovima a drugi, veći, po sinagogama, gde se spavalo na golom betonu. Hranili su se po kuhinjama koje je za njih organizovala beogradska Jevrejska opština. Muškarci, stariji od 14 godina, posle nedelju dana uhapšeni su i odvedeni u logor Topovske šupe.

¹⁴¹Ibid. 129-136. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

Srednji Banat

Uhapšeni iz srezova Crnja i Jaša Tomić sprovedeni su u Petrovgrad i zatvoreni zajedno s tamošnjim Jevrejima u postojeći logor gde su bili do 18. avgusta.

Tog dana, 18. avgusta, transportovani su za Beograd u dve grupe.

Prva grupa, u njoj su, većinom, bila starija lica, krenula je oko 8, a druga oko 12 časova. Transportovani su prenatrpanim šlepovima tako da je u njima bilo nesnosno, naročito za stare i bolesne, a, osim toga, šleповi su bili tako pregrejani da su mnoge osobe gubile svest, neke i umrle. Za vreme sprovođenja od logora do Begeja jaka straža pratila je povorku, pored svakog SS-ovca nalazio se po jedan dobro dresiran vučjak. Onaj kome je pao prtljag nije mogao da stane, da digne što mu je palo, jer bi ga napao pas. Neki su iznemogli pa su usput bacali svoj prtljag. Ni u takvom slučaju nije bilo dozvoljeno drugom, jačem iz kolone, da pomogne svom sapatniku. Kolovoz je bio pun logoraša a prozori i trotoari puni sveta. Nemci su davali oduška svom zadovoljstvu a prijatelji i poznanici, očiju punih suza, opraštali su se od svojih sugrađana. Najdirljivije bilo je kada su deca koja su ostala za drugi transport ispraćala svoje majke, dozivala ih i plakala. Za vreme putovanja, dr Arpad Kartal, advokat, čovek svojih 50 godina, skočio je sa šlepa u Begej i udavio se.¹⁴²

Nešto pre sumraka drugi transport stigao je u Titel. Tu ga je od daljeg putovanja zadržao mađarski oficir jer je sumnjao da će dotrajali šlep moći da izdrži ovakav teret do Beograda, pogotovo noću kada je spasavanje na Dunavu skoro nemoguće. Posle dva sata dojurio je SS-untersturmführer Ernst Celer (Zöllner), rukovodilac Službe bezbednosti za Banat, iz Petrovgrada, svakako na osnovu telefonskog izveštaja nekog od pratilaca šlepa, i naredio da šlep, kakav je takav je, mora da nastavi put za Beograd. Mađarski oficir se pokorio toj naredbi.¹⁴³

Severni Banat

Dana 14. avgusta uhapšeni su Jevreji iz velikokikindskog, novobečejskog i novokneževačkog sreza. Kao i drugde, policija je i u Velikoj Kikindi primila telegrafsko naređenje koje je izdao Franc Rajt (Franz Reith),

¹⁴²Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹⁴³Ivković, *Uništenje Jevreja 373-402. – Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji.*

pravnik, bački Namac, načelnik Upravnog odeljenja Nadleštva podbana za Banat (sudskom presudom u Zrenjaninu 1947. osuđen na smrt streljanjem i presuda je izvršena) da se odmah uhapsu svi Jevreji i drže pod najstrožijom stražom, pri tome naročito voditi računa da ne sklone novac i dragocenosti, s njima uhapsiti i Jevrejke udate za hrišćane i sve njih s najnužnijim stvarima otpremiti u Novi Bečej. U Velikoj Kikindi pred transport zatvorili su ih u Sinagogu gde su ih SS-ovci i pripadnici „Manšafta“ tukli da bi rekli gde su sakrili novac i dragocenosti a ako su bili nezadovoljni odgovorom prebijali su ih i onesveštene izvodili u dvorište da bi došli k sebi, onda vraćali i ponovo prebijali, neke i više puta. Oduzimali su novac i sve dragocenosti a često i rublje, odela itd.¹⁴⁴

Hapšenja u druga dva sreza sprovodili su sreski načelnici, u Novom Bečeu, Kornelijus Lalijer (Cornelius Lallier), a u Novom Kneževcu, Hans Kraus. Istu noć po hapšenju sprovedeni su u Novi Bečej i tamo smešteni u jedan magacin koji je služio kao logor za Jevreje sva tri sreza. Komandant logora bio je Jozef Klapka (Josef Klapcka), činovnik iz Vranjeva (danas deo Novog Bečea). Logor su mogli napustiti samo izuzetno, i to samo uz stražu a svaki kontakt sa spoljnim svetom bio je zabranjen. Svakodnevno je kontrolisano brojno stanje, iz pronađene dokumentacije vidi se da je, na primer, u logoru 2. septembra bilo 696 lica. Sve molbe zatvorenika, bez obzira što su im rođaci pribavili dokumenta iz Mađarske da se mogu tamo useliti, odbijene su i svaki takav pokušaj bio je bezvredan što se vidi iz akta Odseka javne bezbednosti za Banat gde stoji „Pribavljanje dokumenata i podnošenje molbi valja sprečiti pošto je svaka predstavka besciljna“.¹⁴⁵

Jevreji iz severnog, za razliku od onih iz srednjeg i južnog Banata, odvedeni su u Beograd tek posle, čak šest nedelja kasnije, u više grupa, oko 20. septembra. Da li je uzrok tome bio nedostatak mesta u logoru za muškarce, jer žene u septembru još nisu bile u logoru, ili nešto drugo, nije poznato, bar ja nisam za ovo nigde našao objašnjenje.

Usled kasnijeg dovođenja u Beograd, sigurno je jednom broju tih žena uskraćena mogućnost za spas. U to vreme, kada su samo muškarci bili u logoru (ili već ubijeni), žene su bile u Beogradu, s onim svim ograničenjima i zabranama koje su važile i za Jevreje Beograda, ali su se ipak mogle kretati po gradu. Tih nedelja i meseci naveliko je cvetalo krijumčarenje žena u Bačku, u Novi Sad pre svega. Krijumčarili su lađari, železničari, nemački vojnici i svi drugi koji su to mogli. Naravno, za to je trebalo

¹⁴⁴Stanojlović, *Tragedija banatskih Jevreja* 129-136.

¹⁴⁵Ibid. 131.

platiti pozamašnu sumu novca. One koje su imale rođake u Bačkoj ili negde drugde u Mađarskoj, rođake koji su mogli da plate ili su same imale novac obezbeđen u Beogradu ili su imale mogućnosti da novac pribave na neki drugi način, mogle su da koriste taj put spasa i dosta njih to je i iskoristilo. Žene iz severnog Banata izgubile su tih skoro šest nedelja. Uspostaviti vezu s pouzdanim krijumčarima nije bilo lako, ponekad je traženje trajalo nedeljama dok takva osoba nije pronađena ili dok nije uspela da prokrijumčari neku ženu. A toliko nedelja u to vreme moglo je biti pitanje života ili smrti. I bilo je.

Iz logora u Novom Bečeju sprovedeni su u Beograd. Jedna grupa stigla je u Beograd posle policijskog časa i u tom pretrpanom šlepu morala je sačekati jutro. Njih je 170 bilo je potpuno zatvoreno, bez dovoljno vazduha i u potpunom mraku. Muškarci su odvedeni u logor Topovske šupe, a žene su smeštene u gradu, kao i one žene koje su iz Banata došle ranije. Jevrejski muškraci iz Beograda uhapšeni su tek nedelju dana kasnije.

Jedan svedok, Moric Abinun, opisuje dolazak banatskih Jevreja ovako: „Radio sam na Savi kada su došle dereglije u kojima su bili ukrcani ti Jevreji. Nalazili su se u bednom stanju, strahovito iscrpljeni od umora, od boravka u prepunjenim zagušljivim prostorijama broda. Na mnogima su se još videli tragovi zlostavljanja. Pri izlasku iz dereglije, Nemci su ponovo vršili pretres prtljaga i lični pretres. Našao sam među zatvorenima neke svoje poznanike, drugove s univerziteta, koji su mi pričali da je ovo već četvrti ili peti pretres od hapšenja. Povorka je ostavljala težak utisak. Žene, deca, starci, bolesnici jedva su se vukli. Mlađi ljudi iz transporta pomagali su koliko su mogli. Mnoge bolesnike su nosili ili ih gurali malim kolicima pa je tako cela povorka išla beogradskim ulicama do Saveza”.¹⁴⁶

Posle odvođenja iz severnog Banata, u Banatu više nije bilo Jevreja, osim onih koji su se negde krili ili živeli s lažnim dokumentima. Na primer, Jovana Sekelja, tada maturanta, krio je jedan nemački oficir na tavanu roditeljske kuće nekoliko meseci dok nije uspeo da prebegne u Bačku, Maksima Fajna, baštovana, izbeglicu iz Rusije u Prvom svetskom ratu, oženjenog Nemicom, žena je krila u podrumu sve vreme rata.¹⁴⁷ Jevrejima udatim za hrišćane, kako je već navedeno, u Banatu bilo ih je 43, tek je kasnije odobren povratak, samo ta odobrenja izdavana su sporo, za neke odobrenje je izdato tek januara 1942. Bolesnike iz Duševne bolnice

¹⁴⁶Ibid.

¹⁴⁷Kovač, *Jedna od mnogih jevrejskih zajednica kojih više nema*. 153-154

u Kovinu, njih 11, odveli su iz Bolnice 2. oktobra i isti dan streljali u Deliblatskoj peščari.

Posle više vekova Banat, na radost tamošnjih, domaćih, Nemaca postao je „očišćen od Jevreja“ („Judenrein“).¹⁴⁸ Nakon deportacije, sudbina banatskih Jevreja postala je ista kao i sudbina Jevreja u Beogradu.

Pa ipak, i pored deportacije avgusta i septembra, Jevreja je u Banatu bilo, osim onih u ilegalnosti i pomenutih žena, još sedam meseci. Bilo ih je malo, nisu bili na slobodi, ali bilo ih je. O njima, koliko mi je poznato postoji samo jedan izveštaj¹⁴⁹, i u iscrpnoj dobro dokumentovanoj studiji o banatskim Jevrejima.¹⁵⁰

Jevreji su bili u zatvoru zgrade suda u Petrovgradu. Moglo je biti tridesetak žena i dece i dvadesetak muškaraca pre nego što su početkom 1942. ubijeni ili predati mađarskim vlastima. To su bili oni koji su se do hapšenja krili u Beogradu ili u unutrašnjosti Srbije a potom uhapšeni prilikom pokušaja begstva kroz Banat ili su se krili u samom Banatu ili su ih banatski Nemci jednostavno kidnapovali iz Bačke ili su ih mađarske vlasti predale Nemačkim vlastima u Banatu.

Život u zatvoru bio je težak ali nije bio nesnošljiv. Bilo je fizičkih maltretiranja, mada time nikom život nije bio neposredno ugrožen. Hrana je bila zatvorska, čuvari su bili, delom, predratni zatvorski čuvari a, delom, Nemci. Posebno se isticao u zlostavljanju novopostali Nemač, Laslo Jalgoci, Mađar poreklom, nije čestito ni znao nemački. Muškarci su s jeseni radili na seči drva kraj Begeja ili na transportnim ili drugim sličnim poslovima, a žene bile u zatvoru i radile lakše poslove ili nisu ni radile. Kada se posao, negde u drugoj polovini decembra, sveo na sređivanje pokretnina u bivšim jevrejskim stanovima u gradu, gde je još takvih pokretnina bilo a, kasnije, u logoru, gde su Jevreji iz grada i srednjeg Banata bili pre deportacije, na posao su izlazile i žene. Tada je položaj zatvorenika postao lakši. Rad nije bio naporan jer su do tada sve teže (i vrednije) komade nameštaja Nemci, tamošnji kao i oni iz Nemaške, najvećim delom već odneli, a osim toga stražari su blažim nastupom prema zatvorenicima hteli na neki način sebi da obezbede njihovu naklonost da bi im zatvore-

¹⁴⁸Kovač Teodor, *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice u Banatu za vreme Drugog svetskog rata*. Jevrejski almanah 1963-1964, Beograd 1965, 137-144. – Špieler dr Juraj, zapisničko saslušanje. Dokument (fotokopija) Muzej Vojvodine, Novi Sad, br. 1894/48.

¹⁴⁹Ivković, *Uništenje Jevreja* 373-402.

¹⁵⁰Romano, *Jevreji Jugoslavije* 206-208.

nici odabirali najkvalitetnije od onog što zatraže. Bilo je još dosta stvari za sređivanje. U prostorijama ranijeg logora, nekadašnje kasarne, bili su bez stalnog neposrednog nadzora a jedan stražar čak je sam ponudio da će zviždati kadgod bude obilazio deo gde su zatvorenici radili, kako bi znali da on dolazi pa onda ne moraju da žure s poslom. S obzirom na to, da su se među ranije interniranim Jevrejima pronosile glasine, da će u tom logoru boraviti dugo ("možda do kraja rata"), što je već ranije navedeno, u kasarnu su doneli kvalitetnije predmete pokućstva i dosta namirnica koje nisu mogli da ponesu prilikom deportacije. Oskudica se osećala jedino u obući, sva iole upotrebljiva bila je već razneta. Takav se, manje-više, jednoličan rad odvijao iz dana u dan, šak i na pravoslavni Božić 1942, kada je u Banatu streljano 150, a u samom gradu 30 partizana i njihovih simpatizera. To je, verovatno, do tada bilo jedino streljanje u Srbiji i u Banatu kada među streljanima nije bilo Jevreja a „potreban“ broj dopunjen Romima.

Prvih dana februara jedno veče izenada došli su u ćeliju gde su bili muškarci, pomenuti Rajt i dr Georg/Juraj špiler (Georg Spiller;¹⁵¹ sudskom presudom 1948. u Zrenjaninu osuđen na smrt streljanjem i objavljeno je da je presuda izvršena ali, navodno, posle toga vidjen je da hoda ulicom), komandant javne bezbednosti Banata tj. šef policije za Banat i pitali da li zatvorenici imaju neke pritužbe, zatvorenike oslovljavali sa „vi“ i, uopšte, ponašali se korektno i posle desetak minuta otišli.

Među zatvorenicima bio je i apotekar (hemičar?) Aleksandar Hercfeld, nemački vojni invalid iz Prvog svetskog rata, oženjen udovicom u tom ratu poginulog nemačkog oficira koja mu je dovela ćerku iz tog svog braka a i njemu rodila ćerku. Prvi muž njegove žene bio je klasni drug jednog od vodećih oficira okupatorske vlasti u Beogradu i ona je isposlovala od njega da joj se muž izuzme od svih diskriminatorskih mera protiv Jevreja ali kada je taj oficir premešten iz Beograda, ranije pomenuti Celer ga je zatvorio. U zatvoru je ipak imao povlašćeni položaj, nije išao na posao, žena ga je mogla svakodnevno posećivati, imao je svoju krevetninu, donosila mu je hranu, veš, mogla je s njim nasamo da razgovara. Negde u drugoj polovini januara saopštio je zatvorenicima da mu je žena ispričala kako će tih dana zatvorenike pozvati na saslušanje (do tada ih niko nije saslušao) radi izjašnjavanja da li su oni zaista iz Bačke kako su svi uporno tvrdili u nastojanju da se prikažu kao mađarski građani i kao takvi stignu na mađarsku teritoriju i time izbegnu naslućenu smrt. Rekao je da na saslušanju svim silama treba

¹⁵¹Ivković, *Uništenje Jevreja 388-390.* – Živković Nikola, *Grada o pljački jevrejske imovine u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata.* Zbornik JIM 2 (1975) 277-284.

nastojati da se Nemci ubede kako su od vjkada živelu u Mađarskoj i samo su pukom slučajnošću dospeli u Banat. Posle par dana, upravnik zatvora, Bauer (navodno predratni kazandžija) zaista ih je uklatko saslušao, a posle su stražari govorili da se sprema prebacivanje Jevreja u Bačku.

Po Hercfeldovom pričanju, a to mu je i žena rekla, do takve odluke došlo je zbog toga što je jedan od rukovodilaca službe bezbednosti u Banatu tražio odobrenje od svojh pretpostavljenih da doček Nove 1942. godine proslavi u Beogradu i uprkos tome što mu je molba odbijena, otišao je u Beograd. Na Novu godinu krenuo je led Dunavom, prestala je da saobraća skela između Beograda i Pančeva a kako se zbog srušenih mostova u Banat mogao vratiti samo preko Zemuna, Novog Sada, Segedina, što je trajalo 2-3 dana, da bi se opravdao zašto je odsustvovao, za to vreme tražili su ga iz Beograda, naveo je kao razlog da je išao u Mađarsku da pregovara s tamošnjim vlastima da im on preda „njihove“ Jevreje a oni će predati one koji su iz Banata pred deportacijom prebegli u Mađarsku. Da bi dokazao „istinost“ svojih tvrdnji, on je „dogovor“ ispoštovao i nije kriv što taj, izmišljeni, „fer plej“ druga strana ne poštuje. Zbog toga, zatvorenici nisu bili iznenađeni što je 10. februara 1942. osam zatvorenika vraćeno s posla, 5 muškaraca i 3 žene, isto več sprovedeni vozom u Novi Bečej, tamo predati mesnoj komandi „Manšafta“. Tu noć, naredni dan i iduću noć proveli su u tamošnjem zatvoru i 12. februara preko zaleđene Tise prevedeni na bačku stranu gde su ih već čekali mađarski žandarmi. To je prva grupa, druge će doći uskoro govorili su stražari, ali ta prva bila je i jedina koja je vraćena u Mađarsku. Za odmazdu, 14. marta te godine, zbog atentata na pripadnika policije u Pančevu, Alojza Krala, u Pančevu je streljano 50 osoba, među njima i zatvorenici iz zatvora u Petrovgradu – Jene Boškovic, Tibor Haker, Andro i Maks Rajcer, Zoltan šternhajm i Herman Vajnert.¹⁵² šta je bilo s ostalim muškarcima, sa ženama i decom, ne zna se, početkom marta njih su nekud odveli, nije teško pogoditi zbog čega. Nije poznato kako su ubijeni i da li su negde sahranjeni.

Jesu li informacije Hercfeldove supruge bile tačne? Da li je izbor lica predatih mađarskim vlastima vršen nekim žrebom ili na osnovu samo nemačkim vlastima poznatog kriterijuma? Da li je puka slučajnost ili sastavni deo neke politike što je prilikom masovnog streljanja na pravoslavni Božić 1942, za razliku od dotadašnje nemačke prakse, broj ubijenih dopunjen Romima umesto Jevrejima koji su Nemcima, bukvalno, bili pri ruci? (Streljanja u Petrovgradu vršena su pod prozorom ćelije gde

¹⁵²Vökl, *Der Westbanat* 131.

su jevrejski muškarci noćivali). U novobečejskom logoru bilo je onih koji su dobili dokumenta mađarskih vlasti da se mogu useliti u Mađarsku i uprkos tome to im nije dozvoljeno. Njih osmoro koji nisu raspolagali nikakvim dokumentima su vraćeni. Kada i gde se još dogodilo da, nekoliko dana pre nego što će ih vratiti u Mađarsku, u ćeliju dodu dva najistaknutija policajca Banata da pitaju imaju li zatvorenici kakve pritužbe? Ova pitanja i druga s tim u vezi, ostaće, verovatno, za uvek bez odgovora i neće se nikada saznati zbog čega su nacisti u vreme posle Vanze-konferencije isпусти iz ruku osmoro Jevreja za koje se više niko nije nigde zalagao.

Posle toga, sem već pomenute 43 žene i, sem pomenutog, možda još ponekog u ilegalnosti, Jevreja u Banatu do Oslobođenja doista nije više bilo ni u zatvorima, ni na slobodi.

Poslednji čin - Uništenje jevrejske zajednice

Nema jasnog odgovora zbog čega su Jevreji Banata deportovani u vreme kada se to nije dogodilo još ni u jednoj administrativnoj celini u Evropi, čak ni u Srbiji. Partizanska aktivnost avgusta u Banatu, što bi mogao biti argument za taj postupak, bila je tek u začetku i među onima koji su s puškom u ruci ustali protiv okupacije jedva da ih je i moglo biti jer je ubrzo po ulasku nemačke vojske veliki broj Jevreja, preko jedne četvrtine, već bilo uhapšeno. U prvom partizanskom odredu u Banatu jedini Jevrejin bio je student medicine Franjo Hercog, iz Petrovgrada, međutim, taj odred već je posle nekoliko nedelja rasformiran a Hercog je uspeo da se prebaci u Bačku. Navedeno je već da je Samuel Frank streljan ("zbog sabotaze"). U Narodnooslobodilački pokret uključilo se ukupno 9 Jevreja iz Banata¹⁵³, što je manje od tri promila banatskih Jevreja. Očigledno, njihovo učešće u otporu protiv okupatora nije mogao biti razlog deportaciji jer Jevreji nisu bili niti su mogli biti faktor koji ugrožava ili bi mogao da ugrozi okupatorsku vlast.

Nije razjašnjeno kada je vojni zapovednik Srbije doneo odluku da hapšenje i deportacija svih Jevreja Banata bude upravo 14. avgusta (ili dan- dva kasnije) a ne pre ili posle toga dana, još pre nego što je ta odluka donesena za ostale krajeve Srbije i za Beograd. Teško da se to može objasniti samo nedostatkom prostora za smeštaj deportovanih. Ima elemenata koji ukazuju da je u donošenju odluke za što bržom deportacijom,

¹⁵³Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, 15-19. - Biber, *Nacizam in Nemci* 81-93. - Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“ 29.

zahtev banatskih Nemaca imao bitnu ulogu.¹⁵⁴ Zanimljiv je podatak da je, navodno, negde oko 10. avgusta iz nemačkog poslanstva u Bukureštu došao telegram nemačkim vlastima u Beogradu da se u Rumuniji govori o tome kako će mađarska vojska ući u Banat 15. avgusta.¹⁵⁵ Odluka da se hapšenja obave pre tog datuma verovatno nije u vezi s tim telegramom ali je zanimljivo da se još tada govorilo o pripajanju Banata Mađarskoj.

Pitanje „rešenja” jevrejskog pitanja, što, u stvari, znači uklanjanje Jevreja s teritorije okupirane Srbije i Banata, bio je predmet spora oko kojeg su policija, Gestapo, Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu i njihovi predstavnici u Beogradu, imali različito mišljenje i, prema tome, predlagali različita rešenja. Dugo se nisu mogli složiti gde smestiti deportovane ili kako ih likvidirati. Edmund Vezemajer (Veesenmayer) i dr Feliks Bencler (Felix Benzler), opunomoćenici nemačkog Ministarstva spoljnih poslova pri Komandi vojnog zapovednika u Srbiji, tražili su interniranje Jevreja s okupirane teritorije Srbije što je moguće pre i predlagali da se interniraju na ostrvo u delti Dunava. Ministarstvo nije odobrilo taj predlog nego je Martin Luter (Luther), podsekretar u Ministarstvu, u ime svog Ministarstva, predložio da se Jevreji stave u radne logore i iskoriste za javne radove. Odgovorni za rešenje tog pitanja u Beogradu smatrali su da u postojećim uslovima razbuktavanja ustaničkog pokreta u Srbiji, nije moguće Jevreje staviti u radne logore i podneli su nov predlog a to je da se deportuju na neku teritoriju pod nemačkom okupacijom (“na Istok”) ili u Rusiju. Na ovaj predlog odgovorio je Franc Rademaher (Franz Rademacher), šef jevrejskog referata (D/III), savetnik tog Ministarstva, ukazujući na činjenicu da se u Rusiji vode ratne operacije, tako da taj predlog ne dolazi u obzir, a ostala teritorija pod direktnom okupacijom Rajha već je prezasićena Jevrejima.

Zbog odbijanja svih dotadašnjih predloga o deportaciji Jevreja iz Srbije, Bencler krajem septembra direktno se obraća Ribentropu skrenuvši mu pažnju da je rešenje jevrejskog pitanja u Srbiji, po njemu, najvažniji (!) politički zadatak. Na Ribentropovu intervenciju, 18. oktobra došlo je do savetovanja u Beogradu na kome su prisustvovali Rademaher i dvojica službenika iz Glavnog ureda Službe bezbednosti Rajha s vodećim predstavnicima okupatorske vlasti i na tom sastanku zaključeno je da se Jevreji muškarci streljaju krajem te nedelje i na taj način problem će biti

¹⁵⁴Manoschek, „Serbien ist Judenfrei” 99-100, 189. – Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželatari* 252-273. -*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 33-42, 46-53.

¹⁵⁵Ivković, *Uništenje Jevreja* 388-390.

rešen, a žene, deca, starci i Romi smeste u tzv. Cigansku četvrt Beograda. Predlog da se Jevreji i Romi transportuju u Sremsku Mitrovicu gde bi se za njih formirali logori, odbačen je jer su mesta predviđena za logore u to vreme poplavljena tako da taj predlog ne može da dode u obzir i stoga se mora odbaciti. Do konačnog rešenja dolazi kada je Pavelićeva vlada početkom decembra izrazila spremnost da primi Jevreje iz Srbije u privremeni koncentracioni logor na Sajmištu u Zemunu.¹⁵⁶

Još pre dogovora o streljanju svih jevrejskih muškaraca, izgovarajuć se da vrše odmazdu nad komunistima zbog svojih vojnika palih u borbi s partizanima, Nemci su pristupili masovnom ubijanju Jevreja u Topovskim šupama, među kojima su bili i banatski Jevreji. Harald Turner, SS- grupenfirer, (Gruppenführer odgovara činu general-majora u redovnoj vojsci) i državni savetnik, šef Vojne uprave u Srbiji, uputio je 28. oktobra zahtev okružnim i sreskim komandama, o postupku prema Jevrejima: „... Načelno se utvrđuje da Jevreji i Cigani predstavljaju element nereda i kao takvi ugrožavaju javni mir i poredak. Jevrejski intelekt izazvao je ovaj rat i on mora biti uništen... Utvrđeno je da je jevrejski element u znatnoj meri uzeo učešće u vođenju bandi... Stoga se, načelno, u svakom slučaju (odmazde) svi Jevreji i Cigani imaju staviti trupama na raspolaganje kao taoci. Pored toga postoji namera da se žene i deca Jevreja i Cigana prvo zatvore u sabirni logor i da se zatim deportacijom uklone iz srpskog prostora...“¹⁵⁷ Bencler, pored ostalog, zalaže se za nastavak sprovođenja dosadašnje politike s „obrazloženjem“ da „...Otkako su Jevreji odstranjeni iz Banata, ovde u Srbiji odmah je prestalo širenje štetnih glasina...“ a Jevrejima u Banatu jedva je dozvoljeno bilo da se kreću unutar mesta stanovanja, telefoni oduzeti pa i da su hteli jedva da su mogli da kontaktiraju s drugim Jevrejima i da „šire štetne glasine“. Međutim, streljanja su počela još dok nisu svi banatski Jevreji stigli u Beograd. Tako, 2. septembra odvedena je jedna grupa od 60 lica, dan kasnije streljana je grupa od 85, 4. septembra od 25, 5-og od 50, a 29-og (tada su svi muškarci iz banatskih logora već bili sprovedeni u logor Topovske šupe) od 83 lica. Zanimljivo je svedočenje Kalmana Alta: „... Prva partija odvedenih bili su, većinom, stariji ljudi. Rekli su im da ih vode na rad u Austriju. Nisu im dozvolili da ponesu ništa od stvari, imali su na sebi

¹⁵⁶Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji 17.

¹⁵⁷Todorović Milan i Feldešdi Ladislav, *Stratište kod Pančeva*. Pančevo 1985. – Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, 201. – Goldštajn Slavko, „Konačno rješenje“ jevrejskog pitanja u jugoslovenskim zemljama, 181-191. – Nedomački, *Doseljavanje 14-15. – Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 50.

samo košulju, pantalone i cipele, rekli su im da će sve potrebne stvari dobiti u logoru u koji će ih odvesti, da će im se dati naročita uniforma. Obećali su da će raditi kod seljaka i da će ih oni hraniti i to dobro hraniti. Bilo je slučajeva da su se pojedinci dobrovoljno javili da bi sin bio s ocem, brat s bratom...".¹⁵⁸ Do 18. oktobra, kada je izvršeno poslednje masovno streljanje interniraca iz logora Topovske šupe, od ranije interniranih nije ostalo više od stotinu lica.¹⁵⁹ Streljanja su vršena na putu Pančevo-Jabuka, u Jajincima, Deliblatskoj peščari, Kumodražu i kod Bežanije.¹⁶⁰ Cinizam formalizma kojim su se služili prilikom tih streljanja, pokazuje izjava poručnika W. (naveden je samo inicijal): „... Kada su određeni za streljanje dovedeni do jame gde su posle streljanja ubačeni, prema uputstvu koje sam dobio, saopštio sam im da su po naređenju firera Adolfa Hitlera zbog partizanske aktivnosti osuđeni na smrt. Tom prilikom koristio sam nemački jezik. Da li su zatvorenici to razumeli, izmiče mom saznanju...".¹⁶¹

Streljanja su vršili vojnici redovne vojske, Vermahta. Vredi navesti, da je u literaturi već na više mesta citiran izveštaj koji je podneo poručnik Valter (Walter): „...Streljanje isprva nije ostavilo utisak na moje vojnike. Ali drugog dana već se moglo primetiti da pojedinci nemaju nerava da vrše streljanja duže vreme. Moj lični utisak je taj da se za vreme streljanja ne javlja nikakav duševni otpor ali se ovaj javlja kasnije kada čovek uveče na miru o tome razmišlja". Zanimljiv je iskaz dat u intervjuu, navođenjem samo inicijala intervjuisanog iz jedinice čiji su pojedinci vršili streljanje: on kaže da, doduše, nije učestvovao (!) u streljanju nego je stražario oko mesta gde su streljanja vršena, na pitanje šta je uradio kada je video da se radi o mnogim starijim civilima koji, očigledno, nisu ni mogli da učestvuju u borbi protiv nemačke vojske, odgovorio je, ležerno, da se protiv toga nije bunio jer je ovde, u Srbiji, bilo sigurnije nego ići u Rusiju pa i po cenu stradanja nevinih ljudi, a onima koji prilikom streljanja nisu odmah ubijeni, da se ne bi mučili (!), metkom u glavu skraćene su muke. Jedan major, govoreći 1962. o tim streljanjima rekao je: „... Nisam shvatio izvršavanje naređenja" – misli se na streljanja – „nečim nečovečnim ili nepravednim. Vaspitan sam da naređenja izvršavam i prema tadašnjem shvatanju nisam imao prava da odbijem naređenja", što nije tačno. Poznati su (ne pojedinačni!) slučajevi da su naređenja takvog karaktera odbijena bez po-

¹⁵⁸Manoschek, „Serbien ist Judenfrei 100.

¹⁵⁹Ibid. 11, 23.

¹⁶⁰Ibid. 194.

¹⁶¹Ibid.

sledica po te osobe a poznata priča o „vojniku Šulcu“ koga su zajedno sa zarobljenim partizanima streljali Nemci jer je odbio da učestvuje u streljanju, nije istinita. Taj Šulc umro je dan kasnije od povreda zadobijenih u borbi s partizanima.¹⁶² Kakvo je bilo shvatanje onih koji su odlučivali o životu i smrti Jevreja, da se navede samo jedno svedočenje koje je dao Vilhelm Fuks (Wilhelm Fuchs), SS-Oberststurbannführer (odgovara činu potpukovnika u redovnoj vojsci), šef Posedne grupe u Srbiji: „... često sam davao da se streljaju Jevreji da bih sačuvao Srbe...“.¹⁶³

Tokom jesenjih meseci logor Topovske šupe bio je ispražnjen, malobrojni preostali muškarci odvedeni su u druge logore, najviše u logor na Sajmištu.¹⁶⁴

Početak decembra 1941. Jevrejima u Beogradu (drugde ih na teritoriji Srbije i Banata nije više ni bilo) naređeno je javnim pozivima da svi, bez razlike, 8. decembra dođu u Jevrejsku policiju, da ponesu sa sobom najpotrebnije stvari i hranu za nekoliko dana, stan zaključaju, a ključeve od stana i podruma, na kojima mora biti privezan karton s imenom i tačnom adresom, predaju Policiji. Ujedno su upozoreni da ništa ne smeju sakriti ili otuđiti a za prekršaj ove naredbe propisana je smrtna kazna. U stvari, ova naredba odnosila se samo na žene i decu do 14 godina, muškaraca i starije dece više jedva da je i bilo. Između 8. i 12. decembra sve žene i deca s njima, zatvoreni su u logor Sajmište (po zvaničnim nemačkim dokumentima, zvan „Judenlager Semlin“ = Jevrejski logor Zemun). Tih dana u logor je smešteno više od 6.000 Jevrejki iz Srbije i Banata.¹⁶⁵

Kao i drugim koncentracionim logorima, ovim logorom takođe je upravljao Gestapo. Komandant bio je SS-Untersturmfürer (odgovara činu potporučnika u redovnoj vojsci) Herbert Andorfer. Stražari su bili pripadnici SS-jedinica i pripadnici „Feldgendarmerie“, poljske, vojne, žandarme-

¹⁶²Ivanović Lazar i Vukomanović Mladen, *Dani smrti na Sajmištu. Hronike iz Narodno-oslobodilačke borbe*, serija II, Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata: SR Srbije, Novi Sad 1969, 6-30. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 388-390.

¹⁶³Koljanin Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*. Institut za savremenu istoriju. Beograd 1992, 17-26. – 207. Ivanović i Vukomanović, *Dani smrti na Sajmištu*. 6-30.

¹⁶⁴Dokument u Muzeju Vojvodine, Novi Sad, pod br. 19873/219. – Ivanović i Vukomanović, *Dani smrti na Sajmištu* 6-30. – Ivković, *Uništenje Jevreja* 383-390. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 2, 23-29. – Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu* 45-98, 107-147.

¹⁶⁵Goldštajn, „Konačno rješenje“ jevrejskog pitanja u jugoslavenskim zemljama, 181-191. – Romano, *Jevreji Jugoslavije* 201.

rije. I u ovom kao i u drugim koncentracionim logorima, unutrašnja uprava bila je u rukama zatvorenika. Najveći broj žena, s decom, iz Banata bio je u paviljonu broj 3. Mada je taj paviljon bio jedan od najvećih, bio je strahovito pretrpan, za ležaj dolazilo je pola metra po osobi. Zbog bombardovanja u Aprilskom ratu, zgrada je bila oštećena, duvalo je sa svih strana i bilo je strahovito hladno jer to je bila jedna od najhladnijih zima XX veka i retko je ko bio bez promrzlina. Negde sredinom marta, iz Berlina poslat je veliki kamion-dušegupka i do 9. maja u tom kamionu sve zatvorenice bile su ugušene i pokopane u zajedničkim jamama na strelištu u Jajincima. Te jame okupator je 1943-44. naredio da se otkopaju a ostaci žrtava spale da ne bi ostali tragovi o izvršenom zločinu. Iz logora Sajmište otpušteno je desetak žena udatih za hrišćane ili stranih državljanke; drugih spasenih iz tog logora nije bilo.¹⁶⁶

Jevreja iz Banata posle toga više nije bilo u životu. Ubijeno je 92,8% banatskih Jevreja, a ostali su spaseni, jer su u vreme interniranja i deportacije bili van Banata. Ni u jednoj oblasti Jugoslavije procenat stradalih Jevreja nije bio tako veliki kao u Banatu (osim u Crnoj Gori ali tamo je pre rata bilo svega 30 Jevreja).¹⁶⁷

Sudbina Jevreja u Banatu predstavlja svakako fenomen svoje vrste. Dok su uništenje Jevreja u drugim krajevima Jugoslavije gde nije bilo domaćih Nemaca, kao i drugde u Evropi, sprovodili specijalni odredi Gestapoa, službi bezbednosti ili redovnih oružanih snaga, u Banatu su ih znatnim delom pohapsili, mučili, opljačkali i uputili na gubilišta njihovi sugrađani, poznanici, susedi. Ovdasnji Nemci su s ponosom isticali da je Banat prva oblast u Evropi koja je „oslobođena” Jevreja.¹⁶⁸

Pljačka jevrejske imovine

Da je pljačka jevrejske imovine postala, doslovno, svakodnevna praksa u svim mestima Banata gde su živeli Nemci, već je navedeno na više mesta u ovom tekstu. Navedeno je takođe da su pljačkali i domaći Nemci i pripadnici vojnih i civilnih vlasti. Za banatske Nemce zaista se ne

¹⁶⁶Mitrović, *Odgovornost Folksdojčera* 7-11. – Kovač, *Prilog poznavanju uništenja jevrejske zajednice* 137.

¹⁶⁷Völkl, *Der Westbanat*, 87. – Ivković, *Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941-1944*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, knj.35, Novi Sad 1963, 175-200.

¹⁶⁸*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*.

može reći da su pljačkali zato što su bili siromašni. Prema raspoloživim podacima raspolagali su sa 31% zemljišta, 29,8% trgovine, 38,9% zanatstva i 49% industrije itd.¹⁶⁹

U Beogradu je bilo 837 jevrejskih radnji. Već prvih dana po ulasku nemačke vojske ovdašnji Nemci su te radnje opljačkali nakon što su to već učinili vojnici koje su oni tamo vodili znajući imovno stanje vlasnika. Na isti način su pljačkali i jevrejske stanove. Mnoge su potpuno i ispraznili. Jedan očevidac izjavio je: „...Posle odlaska vojske ulazili su – misli se na stanove, radnje – ovdašnji Nemci i njihove žene i deca, preturali po razbacanim stvarima i kao lešinari grabili ono što je ostalo, kolima su odvlačili opljačkane stvari do obale, a odande ih prebacivali motornim ladicama i čamcima preko... Izgledalo je kao da se ceo Beograd seli negde preko Dunava i Save”.

Početak okupacije vodstvo domaćih Nemaca nije imalo uvida u pravo stanje jevrejske imovine. Da bi tu pljačku sprovedli sistematski i sveobuhvatno, izdavane su razne uredbe. Tako, bilo je zabranjeno raspolagati štednim ulozima predatim pre 18. aprila 1941., svim depozitima, kao i otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji, ali ova mera za one koji nisu bili Jevreji ubrzo je ukinuta. Plakativnom naredbom br. 8 od 7. juna, svi Jevreji imali su u roku od deset dana da prijave svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu, iako je ona velikim delom već bila opljačkana ili otuđena na drugi neki način¹⁷⁰, važno je bilo da je pljačka dobila pravnu formu. Uredbom od 22. jula 1941. izvršena je dopuna ranije uredbe. Ovom dopunom imovina se ne stavlja samo pod sekvistar nego se konfiskuje a komesar, pored upravljanja, dobija pravo i otuđenja te imovine, uz prethodno odobrenje koje daje generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji, Franc Nojhauzen (Franz Neuhausen).

Prvi komesari za jevrejske firme postavljeni su ubrzo nakon ulaska nemačkih trupa u Banat, približno, u isto vreme kada i u Srbiji, samo što se u Banatu postupalo drastičnije i brutalnije jer su tu komesari bili domaći Nemci, osim u mestima gde tih Nemaca nije bilo ili ih nije bilo dovoljno (Debeljača, Novi Kneževac), kada su za komesare postavljeni Mađari, Rumuni, u izuzetnim slučajevima, Srbi. Apsolutna većina kupaca bili su Nemci. Komesare, formalno, postavljala je Zemaljska komanda (Feldkommandatur) 610, a od kraja 1941. Okružna komanda (Kreiskommandatur) I/823, koji

¹⁶⁹Plakat u Muzeju Vojvodine, reg. br. 19548.

¹⁷⁰Isto. – *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 46-51.

su izdavali i zvanične dekrete o postavljanju; izuzetno, ovo je činilo i Okružno načelstvo za Banat u Petrogradu. Postavljenim komesarima ostalo je uglavnom samo da naplate zakupnine, ranija potraživanja vlasnika i slično. Time su podmirivali režiju i svoje nesrazmerno visoke plate i honorare.¹⁷¹

Pokućstvo i ostale pokretnosti preostale posle „stihijskih” pljački, prvo su pljačkali sami policajci i njihove porodice. Nakon što su stanovi, zaključani prilikom interniranja, otvoreni, izvršen je popis i procena stvari. Tek tada je počela prodaja putem organa koji su dobili zadatak da likvidiraju jevrejsku pokretnu imovinu. U lokal gde su ti predmeti bili izloženi prvo je dozvoljeno da uđu Nemci, koji su kupovali šta su hteli, pa je tek posle njih ulazilo ostalo stanovništvo. Ponegde je umesto takvog načina prodaje dolazilo do javne licitacije ali tek onda kada su rodbina i prijatelji organa koji je vršio prodaju prethodno otkupili predmete po procenjenoj vrednosti, a ona je uvek bila znatno niža nego što je predmet vredeo. Za predmete veće vrednosti, kao što su nakiti, skupoceni satovi itd., postupak je bio drugačiji. Ti predmeti slati su Pančevačkoj pučkoj banci, u Pančevu, a ova ih je s potvrdom o proceni dostavljala Bankarskom društvu AD u Beograd. Jedan deo odnesen je u Nemačku, a drugi, manje vrednosti, prodavali su pod pokroviteljstvom generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji pripadnicima oružanih snaga Rajha i svaki od njih, u predviđene dane, mogao je da kupi do određene sume šta je hteo. Tako, vojnik je mogao da kupi vrednosti za 1 rajhsmarku, podoficir za 2-3 itd., a maksimum je bio 200 rajhsmaraka za visoke funkcionere. Pre rata jedna rajhsmarka nikada nije vredela više od 30-40 dinara ili manje. Bivši činovnik nekadašnje Pančevačke pučke banke, Klijević Jovan, naveo je u svojoj posleratnoj izjavi, da je kupio džepni sat od jednog vojnika za 3.000 dinara i tom prilikom vojnik mu se pohvalio da je taj sat kupio za 1 rajhsmarku a hvalio se da ih još ima za prodaju i pokazao te satove s ugraviranim jevrejskim imenima.¹⁷²

Postupak likvidacije jevrejske imovine u Banatu razlikovao se od tog postupka u Srbiji. U Banatu počinje još tokom leta, odmah posle hapšenja i deportacije dok je u Srbiji počeo tek u zimu; osim toga, u Srbiji nepokretna imovina „poklonjena” je Nedićevoj vladi, a u Banatu bila je vlasništvo „Rajha”.¹⁷³

¹⁷¹Ivković, *Uništenje Jevreja 393. – Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 51.- Völkl, *Der Westbanat* 157-180.

¹⁷²*Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* 46-51.

¹⁷³Dokument u Muzeju Vojvodine, reg. br. 29/63.

Prema uputstvima vojne uprave, formirana su posebna nadleštva („Judenamt“ = jevrejski ured, „Wirtschaftsamt“ = Privredni ured) putem kojih je rasprodavana jevrejska imovina i obavljani svi oni poslovi koji su bili u vezi s tim otuđenjem. Prema raspoloživim podacima u Pančevu i pančevačkom srezu prodana je 91 stambena zgrada s dvorištem, ukupno, preko 11 jutara, vrtova, ukupno, preko 3 jutra, više parcela vinograda, ukupno, preko 4 jutra, više parcela oranica, ukupno, preko 233 jutra, 3 stovarišta ogreva sa zgradama, Sinagoga i groblje, sve to u vrednosti od 36.500.000 dinara. Od 62 individualna kupca, 54 bili su banatski Nemci. Među kupcima je 21 firma i akcionarsko društvo iz Banata i 34 iz Nemačke.

U Vršcu i okolini prodato je 47 kuća s baštama, 4 vinograda, ukupno, skoro 2 hvata, oranica 1 jutro i šuma od 348 jutara i oranica od 403 hvata, sve u ukupnoj vrednosti od preko 9 miliona dinara. Kupci su, pored ostalih, firma „Trojhand a.d.“, iz Petrovgrada, Vršačka novčana zadruga, sve u vlasništvu domaćih Nemaca.

U Beloj Crkvi prodato je 14 kuća. Individualni kupci bili su Nemci, kao i nemačka akcionarska društva, „Oleum, banatsko a.d. za gajenje uljanih biljaka“, iz Pančeva i dr.

Organizacija Mađara („DMKSz“) u Debeljači, u dopisu 4. juna 1942. obraća se svojoj upravi u Petrovgradu i moli da se isposluje prodaja jevrejskih nekretnina i njihovim članovima.¹⁷⁴

U srezu Kovačica, kao i u drugim manjim mestima bilo je malo Jevreja, prodato je 6 kuća, 6 bašti, 1 bogomolja i četiri oranice, ukupno 9 jutara; oranica od 20 jutara ostala je neprodana i izdavana je u zakup.

U Kovinu prodato je 7 stambenih zgrada, 2 pašnjaka, 4 oranice, 1 bašta, 2 vrta, 1 vinograd, u ukupnom iznosu od, skoro, milion i po dinara, a kupci su bili „Donau Cereal a.d“, iz Beograda, takođe u nemačkim rukama i pomenuti „Trojhnad a.d“.

U Alibunaru, prema nepotpunim podacima, prodato je 5 kuća, 2 oranice, 1 bašta, ukupne vrednosti 371.000 dinara.

U Petrovgradu i srezu petrovgradskom prodato je 175 stambenih i privrednih zgrada, 2 dvorišna placa, 2 oranice i 1 fabrika, u ukupnoj vrednosti od 67.000.000 dinara. Kupci su bili, pored privatnih lica nemačke narodnosti, već pomenuti „Trojhand a.d“, „Agraria“, „Agrarprodukt“, iz Petrovgrada i dr.

U Novom Bečeju i srezu novobečejskom prodato je 38 kuća, 13 vrtova, 2 pašnjaka, 2 magacina za smeštaj poljoprivrednih proizvoda, 2

¹⁷⁴Völkl, *Der Westbanat* 157-180.

vinograda, 2 placa i 1 mlin, sve u ukupnoj vrednosti od preko 6 miliona dinara. Kupci su bili pored Nemaca i Mađari, ali i firma „Herba“ iz Velike Kikinde, već pomenuti „Agrarprodukt“ i dr.

U gradu i srezu Velika Kikinda prodato je 80 kuća, 2 mlina, Sinagoga, oko 50 oranica, od kojih 5 imaju površinu od preko 100 jutara, sve u ukupnoj vrednosti od preko 26.750.000 dinara. Najveći kupac bio je već više puta pomenuti „Trojhand“, sam je kupio 42 zgrade. Posed Lajoša Šulhofa, od 569 jutara zemlje, kupilo je Francusko društvo borskih rudnika, u nemačkom vlasništvu, a kao radnu snagu okupator je koristio zatvorenike iz petrovgradskog zatvora. Imanje je prodato za nepuna 4.500.000 dinara; predsednik Upravnog odbora bio je, već ranije pomenuti, Franc Nojhauzen. U Novom Kneževcu i srezu novokneževačkom prodato je 50 kuća, 1 Sinagoga, oko 30 placeva, pet magacina za smeštaj poljoprivrednih proizvoda, pašnjaka od 750 jutara, jedan vrt, više vinograda, sve ukupno prodato za skoro 3.400.000 dinara. Pored Nemaca u kupovini su učestovala i lica mađarske narodnosti, Rimokatolička crkva u Novom Kneževcu i Đali, Vatrogasno društvo iz Čoke, „Trojhand“, „Agrarprodukt“, „Cerealexport“ iz Petrovgrada i dr.

U Čoki se nalazilo uzorno poljoprivredno dobro u vlasništvu, davno pokrštene, jevrejske porodice Lederer. Služilo je kao ogledno dobro i studentima Poljoprivrednog fakulteta u Zemunu. Imalo je površinu od preko 2.500 jutara obradive zemlje, pašnjaka 750 jutara, vinograda 331 jutro itd. Posedovalo je i 2 fabrike špiritusa, 2 klanice s fabrikom suhomesnatih proizvoda i konzervi. Celo imanje prodato je koncernu „Herman Gering“ (Hermann Göring) za 20 miliona dinara (samo obradiva zemlja vredela je višestruko više). U proleće 1943., Uprava koncentracionog logora u Petrovgradu tu je osnovala radni logor, koji je tu bio sve dok partizani avgusta 1944. nisu oslobodili zatvorenike. U celom Banatu, osim pomenutog Ledererovog imanja, ostala su još samo dva jevrejska velika dobra, jedno u Padeju i jedno u Crnji.¹⁷⁵

Ni najviši funkcioneri domaćih Nemaca nisu hteli da ostanu kratkih rukava. Ranije pomenuti dr Jakob Avender, tokom okupacije kao predsednik Nemačkog zadružnog saveza za Banat, uzeo je 1.970 akcija. Takođe i već pomenuti dr Janko, za vreme okupacije vođa nemačke narodne grupe u Banatu i Srbiji, uzeo je 1.830 akcija u jevrejskom posedu itd. Najveći broj tih akcija kasnije je od njih i drugih koji su ih uzeli, otkupila firma „Verfikon“, iz Berlina.

¹⁷⁵Ivković, *Uništenje Jevreja* 393. – Völkl, *Der Westbanat* 157-180 – Ivković, *Neki metodi ekonomske politike* 175-200.

Ukupna vrednost prodate jevrejske imovine u Banatu iznosila je između 200 i 355 miliona dinara,¹⁷⁶ u zavisnosti od izvora podataka.

Pored likvidacije jevrejske imovine, odmah se pristupilo i uništavanju jevrejskih kulturnih i verskih objekata i dobara. Spaljene su i raznete biblioteke kulturnih i verskih organizacija. Potpuno su opljačkane sinagoge u svim većim mestima a neke su odmah po ulasku nemačkih trupa domaći Nemci porušili do temelja ili pretvorili u magacin, kao, na primer, u Pančevu gde su smeštene opljačkane jevrejske stvari. Sinagoge u Novom Bečeju i Velikoj Kikindi bile su privremeni logori za internirane Jevreje, a u Vršcu u početku je služila kao zatvor. Posle deportacije Sinagoga u Velikoj Kikindi pretvorena je u praonicu rublja. Tokom okupacije bezmalo sve preostale sinagoge prodate su privatnim licima koja su ih koristili za poslovne i stambene potrebe ili su ih rušili i koristili materijal za zidanje drugih zgrada. Mnoga groblja su porušena, a, pogotovo u manjim mestima, potpuno uništena, zemljište preorano i obrađivano.¹⁷⁷

Ovako detaljno nabrojanje prodate jevrejske imovine učinjeno je iz dva razloga: prvo, da bi se videlo da, sem retkih izuzetaka, banatski Jevreji nisu bili bogati jer, ako se i uzme u obzir da im je nekretnina prodavana za više puta umanjenu cenu od realne vrednosti, ni onda te nekretnine nisu imale neku izuzetnu vrednost i, drugo, uz sve isticanje prava na vlast u Banatu, banatski Nemci nikako nisu propuštali da se obogate na račun Jevreja.

I šta sada?

Unazad desetak godina, a posebno od oktobarskih dana 2000. godine, sve češće se u medijima, štampanim i elektronskim, javljaju pojedinci, najčešće u ime neke organizacije Nemaca poreklom iz Vojvodine, tražeći, skoro bi se moglo reći, zahtevajući, da se, konačno, počne objektivno razmatrati njihova istorija, postupak prema njima od jeseni 1944. i kasnije, posebno do 1948. Kao ilustracija takvog stava neka posluži informacija, poslednja na koju sam naišao u vreme pisanja ovog teksta. Objavljena u dnevniku „Danas” 6. oktobra 2002, gde je predsednik Nemačkog udruženja Saveza podunavskih Nemaca izjavio da „podunavski Nemci ne žele materijalno obeštećenje” i ocenio da bi takvo obeštećenje verovatno (!) do-

¹⁷⁶ Živković Nikola, *Građa o pljački jevrejske imovine 277-284.* – Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji* 39-40. Šosberger Pavle, *Sinagoge u Vojvodini*, Prometej, Novi Sad 1998, 78-96.

¹⁷⁷ Nikolić Nikola, *Sami krivi za svoju sudbinu*, „Dnevnik” 7-21. avgusta 1994.

nelo „nepravdu sadašnjim korisnicima imovine“ koja je nekada pripadala Nemcima. Iz njegove izjave i sličnih izjava proizlazi da bi bili „zadovoljni“ postavljanjem spomen obeležja na mestima gde su grobovi stradalih Nemaca, na nekadašnjim nemačkim grobljima i sl. Na rimokatolički praznik „Svi sveti“, 1. novembra 2002., u više mesta Vojvodine, pored ostalog i u Banatu, na grobljima i mestima gde su zemni ostaci stradalih Nemaca, održane su komemoracije, polagani venci itd. što je svakako postupak dostojan poštovanja u odnosu na nevina lica. Da li je neko tom prilikom spomenuo da među stradalima ima i onih koji nisu nimalo nevini, naprotiv? Zar i njima odati istu poštu? Nije poznato, ne samo tom prilikom, da se iko od Nemaca, u svoje ime ili u ime svojih organizacija, setio da vrati makar nešto od opljačkane imovine blizu 4.000 banatskih Jevreja. Za razliku od Jevreja u Bačkoj, Baranji, Sremu, tu pljačku u Banatu vršili su Nemci u mestima gde su živeli i oni i Jevreji, dok drugi, sem poneki saradnik okupatora, male šanse su imali da priđu toj imovini. Banatski Jevreji nisu obeštećeni za tu pljačku. I onda s kojim moralnim pravom predsednik tog Udruženja spominje velikodušnost prema „sadašnjim korisnicima imovine“ koja je nekada pripadala Nemcima? Jesu li svi predmeti opljačkani u jevrejskim kućama ostali u kućama koje su ostavili i nisu li ništa, ni dragocenosti, nakit, novac, baš ništa, poneli kada su ih napustili?¹⁷⁸

Insistirajući na većoj objektivnosti, pomenuta udruženja i njihovi rukovodioci morali bi i sami da pokažu veću objektivnost. Slučajno sam 1986. (ili 1987) u zgradi starog Univerziteta u Beču, valjda da bi se smeštajem u toj uglednoj instituciji dala veću verodostojnost, naišao na izložbu o Nemcima u Vršcu gde je s mnogo slika, fotografija, dokumenata i raznog arhivskog materijala prikazan život Nemaca od naseljavanja do nestanka nemačke zajednice u tom gradu. Jednim jedinim tekstom navedeno je, (navedeno po sećanju): „...a neprijatne poslove“ – govori se o periodu Drugog svetskog rata – „obavljala je naša omladina...“. I to je sve, ni reči više. Makar neko objašnjenje da su ti „neprijatni poslovi“ značili zlostavljanje, mučenje, ubijanje, pljačku, da su bitno doprineli deportaciji Jevreja i bili tako ponosni da je „Banat Judenrein“. Takav stav organizatora izložbe, logično je pretpostaviti da nije u suprotnosti s politikom njihovog Udruženja, daleko je od objektivnosti i ne daje im moralno pravo da se realizuju njihove želje i zahtevi u odnosu na „stari kraj“. Vili Brant (Willy Brandt) kleknuo je pred spomenik žrtvama Varšavskog geta u znak simbolične molbe za oproštaj nemačkom narodu zbog onog šta je taj narod

¹⁷⁸ Völkl, *Der Westbanat* 181-186.

činio i što je u ime tog naroda činjeno. Kada će se naći neki banatski Vili Brant? Jevreji Jugoslavije bi to znali da cene. I, verujem, ne samo Jevreji.

Nije sporno da se do nedavno o sudbini Nemaca od 1944. do negde 1948, pisalo subjektivno, pretežno u crno-belom boji. Na obe strane, i u jugoslovenskoj i u nemačkoj historiografiji, publicistici. Nije nedostatak mogućnosti uvida u arhive tome jedini razlog. Bolna sećanja na bezbroj mrtvih bila su već sama po sebi dovoljan razlog da se toj materiji prilazi subjektivno. Verovatno niko danas ne spori da je bilo nevinih žrtava i na nemačkoj strani. Uostalom, nisu u to vreme nevino stradali samo Nemci. Nije sporno ni da je svaka žrtva, svaki nevini pojedinac, još jedna žrtva previše. Bez obzira na kojoj strani je stradala. Na nesreću, zlo se obično naplaćuje na nevinima.

Koliko je nevinih žrtava bilo na nemačkoj strani, teško je reći. Navodno, u jugoslovenskim logorima stradalo je ukupno 48.477 Nemaca, među njima su i oni iz Banata.¹⁷⁹ Prema jednom podatku, iz Banata se uoči Oslobođenja iselilo oko 75.000 Nemaca, a ako se ima u vidu koliko ih je otišlo u SS-jedinice, u redove Vermahta, u druge vojne ili poluvojne jedinice, na rad u Nemačku, onda ipak nisu, kako navode nemački autori, u pitanju mnoge desetine hiljada stradali u Jugoslaviji.¹⁸⁰ Objektivno dokumentovani podaci o tome još nisu saopšteni, postoji tendencija da se s brojem žrtava manipuliše, da se licitira s njima. Nije svrha ni namera ovih stranica da raspravlja o sudbini Nemaca posle Oslobođenja. Nemci su i u drugim zemljama gde su živeli, posle proterivanja nemačke vojske plaćali danak za ponašanje velike većine svojih sunarodnika. Tako je bilo i u Čehoslovačkoj, Poljskoj itd. Poslednjih meseci dosta su se spominjali „Benešovi dekreti”.¹⁸¹ Nije sudbina Nemaca ovde bila izuzetak. Drugo je pitanje koliko su nesreće koje su ih pogodile bile srazmerne njihovom ponašanju tokom rata. Pogotovo što ni stručnjaci za ovu materiju, pravnici, istoričari, politikolozi i drugi, nisu raščistili pojam krivca u to vreme. I danas se još javljaju oni koji tvrde da su Jevreji krivi za svoju sudbinu, jer su listom bili protiv ondašnje Nemačke a ona se branila od tih napada onako kako je mogla, bio je rat, branila se tako kako je u tim ratnim danima smatrala potrebnim i mogućim, a pri tome prećutkuju od ranije dobro poznati Hitlerov stav prema Jevrejima, stavljajući rasnu (pseudo)teoriju

¹⁷⁹Nikolić, *Sami krivi za svoju sudbinu*, „Dnevnik” 7-21. avgusta 1994. – Völkl, *Der Westbanat* 181-186.

¹⁸⁰*Die Beneš Dekrete. – Eine Diskussion.* Das Jüdische Echo. Wien 2002, 113-132.

¹⁸¹Nikolić, *Sami krivi za svoju sudbinu*, „Dnevnik” 7-21. avgusta 1994. – Völkl, *Der Westbanat* 181-186.

mal' te ne na pijedestal božanstva. Da li je zaslužio da bude ubijen kao krivac, kao ratni zločinac, na primer, onaj poljočuvar koji je s puškom u ruci u Vojvodini čuvao letinu da je partizani ne spale i koji je, što je mogao brže, javio policiji da je uočio partizane u okolini? Da li je pripadnost, članstvo, u Kulturbundu, razlog da neko bude zatvoren u logor, tamo umre ili da bude odveden u, tadašnji, Sovjetski Savez na prinudni rad? Da li je osnovano bilo sve Nemce, s malim izuzecima, internirati i držati ih pod uslovima koji su u tim logorima vladali? Tada, u to ratno vreme, shvatanja i kriterijumi o krivici bili su strožiji nego što su danas.

Moglo bi se postaviti još mnogo takvih pitanja, takvih dilema. Pri tome se ne sme izgubiti iz vida da je tih godina u celoj Jugoslaviji vladala oskudica u hrani, lekovima, ogrevu, odeći, obući, u mnogo čemu. Lično sam dve cele zime proveo je u sobi sa po pola kubika drva, bez uglja, hranio se kupusom, pasuljem, geršlom, kao i drugi studenti, za svoj prvi par cipela, do tada sam imao samo jedne probušenog đona donesene iz rata, dobio sam dozvolu da kupim tek godinu i po posle Oslobođenja itd. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da su u logorima znatnim delom bile osobe u podmaklim godinama i logično je pretpostaviti da bi znatan broj tih osoba tokom vremena provedenog u logoru verovatno preminuo i da je ostao u svojoj kući.

Na ovim stranicama sasvim je retko korišćena literatura objavljena u Nemačkoj. Tome nije razlog nedostupnost te literature nego njena pristrasnost. Osim toga, teško da bi se iz nje dobili podaci od značaja za ovaj rad koji nisu već poznati na osnovu radova objavljenih u Jugoslaviji i ovde više puta navedeni.

Nije sporno da su, s malim izuzetkom, svi ovdašnji Nemci bili učlanjeni u Kulturbund, kao što je nesporna činjenica da je ta organizacija (već joj je ime ukazivalo da bi to trebalo da bude pre svega kulturna organizacija) u poslednjih desetak godina svog postojanja postajala sve drugo samo ne kulturna institucija degradirajući pri tome svoje članstvo u izvršioce politike Trećeg Rajha. To rukovodstvo prihvatilo je izgradnju tajne mreže špijunskih centara, organizovalo vrbovanje i slanje nemačke omladine u nemačke vojne formacije i pristupilo formiranju sopstevnih naoružanih formacija, ukratko, postala je ekspozitura nemačke vlade. Njeni planovi bili su peta kolona u državi čiji su državljani bili, hiljade mladih Nemaca, jugoslovenskih državljana služilo je vojsku u SS-jedinicama još dok je Jugoslavija postojala. U jedinicama nemačke vojske koja je napala Jugoslaviju služili su i nemački vojnici državljani Jugoslavije. čak je jedna

četa Hitlerove telesne garde bila, delom, sastavljena od njih još juna 1940. Te godine u Vršcu je opremljena jedna špijunska radio-stanica, „Nora”, a takvih stanica bilo je i u drugim mestima Jugoslavije.¹⁸² Zar članstvo u takvoj organizaciji kao što je Kuturbund, već sama činjenica da je neko, makar samo formalno, član takve organizacije, nije dovoljan razlog da se okvalifikuje kao neprijatelj države čiji je državljanin? Ako to nije petokolonaštvo, onda odista treba se upitati da li pojam petokolonaštva uopšte postoji. Zar nisu oni sami sebe, dobrovoljno ili pod moralnom prinudom svejedno, doveli u položaj u kome su se našli? Članstvom u takvoj organizaciji sami su se isključili iz jugoslovenskog državljanstva. Činjenica je da su već samim svojim učlanjenjem doprineli da Kulturbund stekne onu snagu, moć, onu ulogu i funkciju koju je imao. Hitler je nameravao posle rata podunavske Nemce da vrati u Nemačku (“da izgube u toku protekla dva veka stečena rasna svojstva tuđa Nemcima kako bi postali ponovo rasno čisti Nemci”).¹⁸³ To je takođe bio razlog da je rukovodstvo Kulturbunda postalo zagovornik nemačkog prodiranja na Jugoistok, tog klasičnog „Drang nach Osten”¹⁸⁴; nije im se vraćalo u „krajeve svojih predaka” jer tamo ne bi imali ono što su tu stekli, pogotovo stekli tokom okupacije. Potrebu da ostanu u ovim krajevima obrazlagali su i propovedali da se njihova istorijska uloga sastoji u tome da se osposobe za granične čuvare nemačkih životnih interesa na ovom prostoru.¹⁸⁵ Bili su „Germanissimi Germanorum” od svih podunavskih Nemaca.¹⁸⁶

Oni malobrojni, zaista malobrojni, koji su odbili da se učlane, da li iz verskih ili drugih razloga svejedno, imali su godinama da izdrže itekakav žestok bojkot svojih sunarodnika. Posle rata sretao sam nemačke porodice iz Vojvodine, pa i Banata, koje niko nije uznemiravao posle Oslobođenja, jer tokom rata nisu saradivali s Kulturbundom ili se na drugi neki način solidarisali s nemačkom ili drugom nekom okupatorskom vlašću. Nisu saradivali ni s partizanima. Bili su pasivni. O onim, malobrojnim, Nemcima koji su aktivno učestvovali u partizanskim jedinicama ili u pozadini pomagali taj pokret, pisano je u jugoslovenskoj historiografiji i, još češće, publicistici (doduše, među takve Nemce ubrajali su i Jevreje s

¹⁸²Nikolić, *Sami krivi za svoju sudbinu*.

¹⁸³Milin Ljubomir, *Hitlerova naredba: Svi u Rajh*. „NIN”, 26. VII do 23. VIII 1967.

¹⁸⁴Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941 – 1944/1945*, Beograd 1991, 115-148.

¹⁸⁵Völkl, *Der Westbanat 181-186*. – *Die Beneš Dekrete 113-132*. – Milin, *Hitlerova naredba: Svi u Rajh*. „NIN”, 26. jula do 23. avgusta 1967.

¹⁸⁶Völkl, *Der Westbanat 181-186*

prezimenima koja su bila nalik nemačkim prezimenima). Da li su vojvođanski Nemci kolektivno odgovorni za zločine učinjene i u njihovo ime? Lično se ne smatram kompetentnim da razmatram pitanje kolektivne krivice. O tome je dosta pisano. Zašto bi bio kriv za zločine sin jednog Nemca kome je otac bio u Kulturbundu ili mu je otac, čak, bio među onima koji su ubijali nedužne? U to vreme, možda, nije ni bio rođen. Slažem se s onima koji tvrde da nema kolektivne krivice ali ima moralne odgovornosti. U jerusalimskoj memorijalnoj instituciji Jad Vašem, na tablama s uklesanim imenima onih kojih su spasavali Jevreje za vreme rata ima i imena Nemaca. I to ne malo. Mene lično s još 220-230 Jevreja spasao je, igrajući se svojom glavom, jedan pomađareni Nemač. I njegovo ime je na pomenutim tablama. S punim pravom. I šta sada? Ljudi koji su pomireni sa životom takvim kakav je u stvarnosti, obično kažu posle nekog burnog, neprijatnog, bolnog, perioda u životu, „a život teče dalje“. U pravu su. Samo, zahvaljujući u ne maloj meri Nemcima u Banatu život banatskih Jevreja ne teče dalje. Neće više nikada ni teći. Nažalost.

Teodor Kovač

GERMANS AND JEWS IN BANAT

SUMMARY

This paper was written relying on data from different monographies, encyclopedias, studies, periodicals and, to a lesser degree, relying on research by the author. The purpose of the paper was to integrate these different data in one paper.

The settlement of Germans in the region of Banat started around the mid XVIII century when, after the Požarevac Treaty, this region came under the rule of the Vienna Court. The Court soon realized that in this region, due to the low population density of the border to the Ottoman Empire, the Monarchy was weak. It later became obvious that this region could be the crops growing region which could feed the whole state and this was one reason more to enhance settlement in Banat, predominantly by Germans, mostly from southern parts of Germany. Banat at that time was a swampy region and the rivers flooded great territories, and after through irrigation it was made suitable for settlement, the Germans became an important part of its population. Over the subsequent decades, Germans greatly contributed to the economic development of Banat and they became economically stronger.

The relations between Germans and Jews were correct ones, without any major mixing, until the Nazis came to power in Germany.

The Jews probably lived in this region already during the time when Banat was within the Roman Empire. This can be concluded from the sites in the vicinity, in

Solin (near Split), Duklja (near Podgorica), Stobi (near Skopje). A lot of material was found in Čelarevo (Bačka) with Jewish symbols, probably from the time of migrations of people. During the Middle Ages, the links between the Jews from Spain and Khazars went through this region.

When the Austrian army, after having expelled the Turks, entered Temisoara, it found there a major Jewish community. Since the arrival of Turks in Banat during the XVI century, there were always Jews in Banat, until the time of their extinction in 1941. Gradually, the number of Jews increased, so that after the April war the number of domiciled Jews in Banat was about 7,200.

In any case, the Jews lived in Banat much earlier than Germans.

With the disintegration of the dual monarchy after the WWII and after Banat entered a new state, the relations between Germans and Jews remained the same as before.

The situation changed significantly with the rise of Nazis to power in Germany. The umbrella organization of Germans in the newly established state was the Kulturbund, which soon became the extended arm of the Nazi state, during which German youth went to Germany to „study“ and to „get qualifications“, thus avoiding their military duty in the country in which they lived, and joined the SS. In Vršac, there was a spy radio-station „Nora“.

When Banat was occupied in April 1941, all power was taken by the local German population, and literally, as of the first day of the entry of the German army, the local German population began to humiliate, arrest, torture and rob the Jewish population. The treatment of Jews, in places populated mostly by Germans, was often horrible. Although formally under the authorities of Belgrade, the Banat Germans considered themselves practically independent of the civilian authorities of Belgrade. Banat had a greater degree of independence than, for instance, the „Independent State of Croatia“. They were very proud by the fact that on 14 August all Jews from Banat were in internation camps and gradually, during the following five weeks, all were deported, with the exception of 43 Jewish women married to Christians. After the deportation there were no more Jews in Banat, except for a small group of prisoners in Zrenjanin, and the paper provides details of this.

The Banat Germans were very proud that practically on their own they carried out the internation and deportation and thus, to their joy and pride, made Banat practically the first entity in Europe that was „cleansed of Jews“ (Judenrein). Thus Banat became the first entity in Europe with no more Jews, with the exception of the mentioned women.

Banat was not only the part of former Yugoslavia with the greatest number of victims in this respect, but also, regretfully, the first one in occupied Europe.

The property looted from the Jews at the time of their leaving Banat was divided among the local German population, who never even attempted to assist, for instance, in reconstruction of destroyed synagogues, cemeteries or other Jewish property.

In the publications published by Banat Germans and their heirs abroad, there is no mention of apology for what they had done to their Jewish neighbors before their internation and deportation. The past sixty plus years were obviously not enough for them to admit how they had treated the Jews. The fact that there were also innocent victims among them is no excuse for their actions.